

Партійні керівники організували зустрічі з активом ПОРП, дискусії та обговорення політичних питань. Вони обіцяли повернення “ленінських засад” діяльності партії, розширення внутріпартійної демократії. Для консультацій з робітництвом було вибрано 163 підприємства, на яких збиралися попередньо обговорюватися важливі політичні рішення. Для розробки нової стратегії розвитку країни були створені спеціальні групи експертів із залученням провідних учених і фахівців. Окрема партійно-урядова комісія під головуванням Я. Шидляка зайнялася опрацюванням програми модернізації управління економікою. Для підготовки рапорту про стан освіти створено Комітет експертів на чолі з професором Я. Щепанським. Відновила діяльність Вища школа суспільних наук ЦК ПОРП, на яку було покладено обов’язок підготовки кадрів і проведення експертиз виконання партійних і державних рішень. Усе це створювало видимість зміцнення зв’язку партії з масами, ліберальних поглядів нових лідерів. Але жодних законодавчих та інституційних змін нове керівництво ПОРП не планувало.

Упродовж 1971 р. Е. Герек та його групі вдалося опанувати партійний та державний апарат, але залишався проблематичним вплив на суспільство, яке чекало реальних дій. Ліберальні кола покладали надію на особу нового лідера партії, який мав реноме “господаря Сілезії”, в молодості був гірником у Франції та Бельгії, знав стосунки у Західній Європі. Сам Е. Герек підігрував таким настроям, наголошуючи у своїх численних виступах на єдності нації (гасло “морально-політичної єдності нації”), зміцненні “соціалістичної демократії”. Улітку-восени 1971 р. правляча група підготувала проекти нової економічної стратегії і змін політики партії, які були представлені на **VI з’їзді ПОРП**, що зібрався у грудні 1971 р. – швидше, ніж передбачав статут. Порядок проведення з’їзду повинен був засвідчити відхід від традиційної парадної схеми: крім пленарних засідань, відбувалися наради в 19-ти тематичних групах, під час яких виступило понад 630 делегатів. З’їзд ухвалив документ *Про подальший соціалістичний розвиток ПНР*, який обіцяв швидкий господарський поступ, модернізацію промисловості, поліпшення добробуту населення, демократизацію соціальних відносин, піднесення культурного потенціалу. Деталі й засоби такого прискорення були приховані за загальними фразами. Насправді серйозних структурних змін не передбачалося. Ухвалені документи містили запевнення в міцності соціалістичних засад устрою Польщі, єдності країн соціалістичного табору, дружби та співробітництва з СРСР. Водночас відбулося розширення й зміцнення групи прихильників Е. Герек. Більш ніж на половину оновився склад ЦК, до якого увійшло чимало молодих діячів. До вузького грона керівників належали Е. Бабюх, К. Барціковський, М. Ягельський, В. Ярузельський, В. Кручек, Є. Лукашевич, С. Ольшовський, Я. Шидляк, С. Каня.

Гасло “модернізації Польщі” було покладене в основу передвиборної програми ФЄН. Головою ФЄН було поставлено відомого вченого-електронщика, президента ПАН *Януша Грошковського*. Вибори відбулися достроково у березні 1972 р., що повинно було символізувати повний розрив з минулим і початок нового етапу розвитку країни. За офіційними даними, в них взяло участь 97,9 % виборців; кандидати ФЄН здобули 99,5 % голосів. У новому складі сейму за ключом розподілу місць ПОРП отримала традиційних 55,5 % мандатів, ЗСЛ – 25,4 %, ДП – 15 %; було обрано також 49 безпартійних послів, в тому числі 5 належало до католицького кола “Знак”, 3 – Об’єднання “Пакс”, 2 – ХСС. Маршалком сейму став людовець *Станіслав Гуцва*, а Державну раду замість Ю. Циранкевича очолив історик *Генрик Яблонський*. Уряд залишився за П. Ярошевичем.

Соціалізм “у кредит”. VI з’їзд ПОРП затвердив директиви чергового п’ятирічного плану економічного розвитку, які передбачали зростання національного доходу на 40 %, промислової продукції – на 50 %, сільськогосподарської – на 20 %, реальної заробітної плати – на 18 %. Загальна стратегія була спрямована на розвиток державної економіки у

взаємозв'язку з систематичним піднесенням життєвого рівня населення. Забезпечити одночасну реалізацію обидвох завдань за рахунок внутрішніх засобів було неможливо. Дефіцит вирішено було покрити за рахунок кредитів від західних країн і закупівлі там нових технологій. Міжнародна кон'юнктура, що була результатом початку процесу "розрядки напруженості" між Заходом і Сходом, сприяла таким намірам. Польща активізувала свою зовнішню політику; майже кожний візит польських делегацій до західних країн закінчувався одержанням нових кредитів. Тільки від ФРН Польща одержала в першій половині 70-х років 1 млрд. марок кредитів і 1,3 млрд. марок воєнних відшкодувань. Загалом сума кредитів, отриманих країною у 70-х роках, перевищила 24 млрд. доларів.

Закордонні кредити значно поживали польську економіку, дозволили розпочати модернізацію багатьох галузей промисловості шляхом закупівлі ліцензій та сучасного обладнання. У 1971-1972 рр. підписано угоду з італійською фірмою "Фіат" щодо випуску доступних для населення малолітражних легкових автомобілів ("Фіат 126 п – "малюх"), розпочато будівництво найбільшого в Європі металургійного комбінату "Гута Катовіце", яка повинна була переплавляти залізну руду з України, розбудовано Легніцько-Любінський мідний район, завершено спорудження кількох теплових електростанцій; в Гданську збудовано великий нафтопереробний комбінат і здано в експлуатацію новочасний Північний порт; почалися великі роботи з реконструкції Варшави. Створювалася мережа валютних магазинів "Певекс" і "Бальтона", які відкривали доступ до західних товарів. Символічне значення мали угоди з фірмами "Кока-кола" і "Мальборо", в результаті яких у країні з'явилися товари, що асоціювалися із західним світом. З 1 січня 1972 р. уряд скасував обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції селянами, вжив заходи для створення приватних господарств з відгодівлі худоби. На селян було поширене безкоштовне медичне обслуговування. Уряд відкрив "зелене світло" для дрібної приватної ініціативи, якою скористалися ремісники та власники невеликих закладів. Було полегшено видачу паспортів для виїзду за кордон і відкрито кордони з Чехословаччиною та НДР.

Перші роки реалізації нової стратегії принесли значне зростання: промислова продукція збільшувалася щорічно на майже 11 %, сільськогосподарська – 6 %, національний доход – 10 %. Заробітна плата в державному секторі у 1971-1973 рр. зростала щорічно майже на 7 %. Це дало підстави керівництву ПОРП на I партійній конференції на початку січня 1973 р. висунути гасло *Збудуємо другу Польщу*. Воно передбачало в найближчі 20 років подвоїти економічний потенціал, забезпечити кожну родину окремим помешканням, довести споживання населення до західних стандартів. З'явилися гасла "поляк зможе", "великий стрибок", "польське економічне диво". Магазины наповнилися товарами; виробництво холодильників зросло майже в два рази, пральних машин – на 50 %, легкових автомобілів – у 5 разів. У 1973 р. планові показники п'ятирічки було значно підвищено, хоча керівництво не врахувало світових економічних тенденцій, не бажало зауважувати диспропорцій, котрі виникли в розвитку промисловості, зовнішній торгівлі, не вдалося до кроків з метою проведення суттєвих змін в механізмі функціонування господарства.

Повернення до пройденого. Успішний розвиток економіки в 1971-1973 рр. дав підстави керівництву ПОРП приступити до зміцнення тоталітарного устрою, що приховували за гаслом соціалістичного будівництва. Посилилося ідеологічне втручання ПОРП у всі сфери суспільного життя. Організовувалися численні пропагандистські кампанії, під час яких лунали дифірамби на адресу партії та її керівництва, поширювалися слогани про морально-політичну єдність партії та народу, нову могутню Польщу. У червні 1973 р. відбувся *II Конгрес Польської Науки*, на якому йшлося передусім про "наукове"

обґрунтування партійних рішень, а реальні потреби галузі залишилися без уваги. На початку 1973 р. було оголошено *Рапорт про стан освіти*. Незважаючи на серйозну критику системи освіти з боку громадськості та єпископату, у жовтні того ж року сейм ухвалив *Закон про реформу освіти*, який, за радянським взірцем, запроваджував єдину обов'язкову 10-річну середню школу й надавав перевагу суспільним чинникам у “соціалістичному вихованні” молоді. Навесні 1973 р. примусовим порядком було створено *Федерацію соціалістичних спілок польської молоді*, до якої увійшли ЗМС, Соціалістичний союз польських студентів (ЗССП), Соціалістичний союз селянської молоді (ЗСМВ), Соціалістичний союз військової молоді і Союз польського харцерства (ЗХП). Федерація повинна була діяти під ідейно-політичним керівництвом ПОРП. У 1973-1974 рр. партійний апарат багато попрацював над організацією масових кампаній на відзначення 25-річчя ПОРП і 30-річчя ПНР. Апогеєм урочистостей стало засідання сейму 21 липня 1974 р., на якому Е. Герек виголосив промову про успіхи соціалізму в Польщі і нагородив присутнього радянського керівника Л. Брежнєва вищою державною нагородою – Великим Хрестом ордена “Віртуті Мілітарі”.

Разом з тим, досягнуті економічні успіхи значною мірою стали результатом закордонних кредитів, які треба було невдовзі повертати. Зовнішня торгівля розвивалася динамічно, але якщо в 1971-1975 рр. експорт зріс на 66 %, то імпорт – на 104 %. Торговий дефіцит постійно збільшувався, а енергетична криза на Заході у 1974-1975 рр. спричинила зростання цін на всю промислову продукцію, зменшення можливостей польського експорту, а отже, припливу валюти для погашення боргів. У 1975 р. Польща опинилася перед дефолтом, не будучи в стані сплатити проценти по зовнішніх боргах. Ситуацію врятував СРСР, надавши їй позику в розмірі 100 млн. доларів. Натомість східний сусід запровадив розрахунки з країнами соціалістичного табору на засадах т.зв. “трансферного карбованця”, який не відповідав реальному співвідношенню (1 долар США = 0,67 коп.) і давав змогу одержувати велику кількість товарів за заниженими цінами. В умовах адміністративно-розподільчої системи, яка не зазнала суттєвих змін, не відбулося планового зростання продуктивності праці і поліпшення якості промислової продукції: польські товари не витримували конкуренції на західних ринках. Попри це партійно-державне керівництво продовжувало здійснювати курс на “будівництво другої Польщі”, скеровуючи величезні кошти на капіталовкладення. Частка бюджетних коштів, призначених на інвестиції, постійно зростала, досягнувши 1974 р. найбільшого рівня за всі роки існування ПНР – 35 %. Зростання національного доходу не покривало інвестиційних витрат, зовнішньої заборгованості, досягнутого рівня споживання населення. У підсумку це повинно було призвести до напружень на споживчому ринку, труднощів у розрахунках із зарубіжними кредиторами.

Керівники ПОРП були більшою мірою заклопотані забезпеченням свого реноме і політичних впливів, аніж аналізом економічної ситуації. Господарський план став фікцією, оскільки його показники постійно змінювалися залежно від політичної кон'юнктури, діяльності різних галузевих груп тиску (“вугільне лобі”, “оборонне лобі” тощо). Е. Герек, прагнучи здобути популярність, запровадив новий стиль праці: він постійно роз'їжджав по країні, відвідуючи підприємства, школи, селянські господарства, провадив приязні розмови з людьми про умови життя і праці, цілуючи руки жінкам і підносячи на руках дітей. Такі візити, як правило, організувалися заздалегідь, широко висвітлювалися ЗМІ і повинні були символізувати єдність партії та народу. Пропаганда поширювала образ загального добробуту населення, перемоги “соціалістичної демократії”. Водночас всередині ПОРП продовжувалася боротьба груп. Е. Герек поступово відсував від впливу тих осіб, які могли стати претендентами на вищу партійну посаду. У 197 р. були здійснені перестановки у вищому владному ешелоні: з секретаріату ЦК

ПОРП відійшли Ф. Шляхціц, який вважався “№ 2” в партії, К. Барціковський, а на їх місце прийшли В. Красько, Ю. Пінковський і А. Верблян – слухняні виконавці волі першого секретаря. Керівники ПОРП поверталися до традицій формальних засідань і нарад, на яких не було місця для ділової дискусії, а йшлося лише про успіхи і досягнення, формувався імідж “народного” керівника партії й держави.

У 1974 р. відбулися нерозголошені зміни в проведенні аграрної політики. Державний земельний фонд почав приймати від селян земельні ділянки взамін за призначення пенсій та пожиттєвих виплат. Продаж землі приватним селянам було припинено, натомість вона передавалася держгоспам і кооперативам. У результаті дещо збільшився колективний сектор у сільському господарстві (з 17 % у 1971 р. до 21 % земельних угідь у 1975 р.), але переважну масу сільськогосподарської продукції на споживчий ринок надалі постачали індивідуальні селяни. Держава продовжувала політику пріоритетного фінансування колективних господарств. В умовах несприятливих кліматичних умов (неврожаїв 1974 і 1975 рр.) сільське господарство не змогло забезпечити споживчий ринок продовольчими товарами, насамперед зерном та м'ясом, а уряд змушений був імпортувати продовольства. Труднощі з продуктами харчування відбилися на споживчому ринку: знову з'явилися черги і “дефіцити”.

Прагнучи продемонструвати вірність курсу реформ і, разом з тим, зміцнити вплив на середню керівну ланку, група Е. Герека в 1973 р. розпочала **адміністративну реформу**, яка здійснювалась упродовж трьох років. Спочатку громади були об'єднані в більші територіальні об'єднання – гміни, до яких було перенесено всі головні адміністративні органи. Згодом, у червні 1975 р., сейм ухвалив закон, за яким скасовувалася така територіально-адміністративна одиниця, як повіт, а замість 17 воєводств створено 49. Пропаганда стверджувала, що новий адміністративний устрій сприятиме господарському та культурному піднесенню сільських районів, зменшить адміністративний апарат і бюрократичні перешкоди для населення. Насправді наслідком реформи було зростання кількості адміністративних посад, заміни неугідних правлячій груп осіб на воєводському рівні. Тільки незначною мірою реформа вплинула на піднесення невеликих міст і містечок; здебільшого нові воєводства були дрібними й слабкими. Водночас реформа сприяла централізації влади: вищим органам було простіше диригувати меншими осередками, розставляючи слухняні кадри.

Поряд з поліпшенням економічної ситуації і збільшенням споживання в першій половині 70-х років поліпшилися настрої більшості поляків, відродилися надії на можливість гідного життя за соціалізму. Цьому сприяла нова **політика ПОРП щодо католицького костелу**. Відбулися зустрічі державних керівників з церковними ієрархами, було дозволено будувати нові костели. У червні 1972 р. папа Павло VI видав спеціальну буллу, яка затвердила польську церковну організацію на Західних землях, поклавши край тривалим суперечкам щодо прав костельної ієрархії на них. У 1974 р. було налагоджено контакти з Ватіканом і створено постійне представництво Польщі в папській державі. Польські лідери значно розширили контакти із західними країнами, не забуваючи про зверхність СРСР.

Стабілізація в керівних ешелонах і суспільстві привели групу Е. Герека до переконання про досягнення бажаного підпорядкування населення владі. Польський лідер взяв участь у Міжнародній конференції з безпеки і співробітництва в Європі в серпні 1975 р. в Гельсінках, де разом з главами 35 держав підписав Заключний Акт, який стверджував незмінність післявоєнних кордонів в Європі, незалежність і самостійність європейських країн та їх прагнення до рівноправного співробітництва в інтересах збереження миру і відвернення загрози війни. Т.зв. “третій кошик” конференції торкався гуманітарних питань і закликав уряди всіх країн дотримуватися засад “Декларації прав людини”,

міжнародних угод про права людини, свободу мислення, переміщення та обміну інформацією. Ці документи суперечили суспільній практиці країн комуністичного блоку, підштовхуючи опозиційні сили всередині цих країн до активізації діяльності, скерованої на захист демократичних свобод. Польські керівники, за прикладом радянських, не звертали особливої уваги на гуманітарні питання, задовольнявшись територіальними аспектами. У Польщі вони планували дальший “наступ соціалізму”, розбудовували сили міліції та ЗОМО, заарештовували ініціаторів найменшого опозиційного руху. У травні 1975 р. сейм ухвалив постанову про **внесення поправок до Конституції**, які повинні були засвідчити соціалістичний характер країни, керівну роль партії у суспільстві і нерозривний зв’язок з СРСР та комуністичним табором. У вересні 1975 р. пленум ЦК ПОРП підготував стратегічний документ “За динамічний розвиток соціалістичного будівництва, за вищу якість праці та умов життя нації”, який повинен був послужити платформою чергового з’їзду правлячої партії й містив пропозицію конституційних поправок. Проте проекти новацій несподівано викликали рішучий опір костелу та інтелектуального середовища. Єпископат скерував до державних органів меморіал, в якому зазначалося, що внесення до конституції положення про керівну роль ПОРП перетворило би державу на суб’єкт ідеологічної системи, який знищить залишки демократії, а запис про нерозривний зв’язок з СРСР – підважить суверенітет Польщі. Такі ж міркування містилися в листі, який підписали 59 відомих учених, літераторів і громадських діячів і за посередництвом професора Е. Ліпінського на початку грудня 1975 р. надіслали до ЦК ПОРП. Посилаючися на Заключний Акт КБСЄ, автори критикували проект поправок до Конституції, підкреслювали значення свободи людської діяльності, яка неможлива без плюралізму світоглядів, віровизнань, прав на працю, об’єднання, доступу до інформації. Партійна влада не дуже прислухалася до протестів, покладаючися на дієвість пропагандистської машини та органів правопорядку, але все ж внесла корективи до остаточних варіантів поправок.

8-12 грудня 1975 р. у Варшаві пройшов **VII з’їзд ПОРП**, на якому були представлені делегати від 2,4 млн. членів партії. Е. Герек запропонував делегатам стратегію, яка пройшла апробацію попереднього періоду, роблячи акцент на зростанні споживання матеріальних благ населенням на підставі подальшої розбудови державної економіки. Було проголошене гасло будівництва суспільства “розвинутого соціалізму” і запропоновано поправки до Конституції, серед яких не було положень про колективізацію селянства, виховання в соціалістичному дусі та деяких ін. Під час попереднього обговорення поправок була відкинута пропозиція перейменування країни на Польську Соціалістичну Республіку. З’їзд остаточно усунув з керівних органів партії старих членів ПОРП, які ще там залишалися (Ю. Циранкевича, С. Єндріховського), замінивши їх представниками нової генерації. Партію очолив Е. Герек, його найближчими дорадниками були Е. Бабюх, П. Ярошевич, С. Каня, С. Ковальчик, М. Ягельський, Я. Шидляк, Є. Лукашевич, А. Верблян.

Невдовзі після з’їзду сейм утворив спеціальну комісію для підготовки закону про внесення змін до Конституції, яку очолив голова Державної ради Г. Яблонський. Однак протести проти змін в Основному законі країни не вщухали. У січні-лютому 1976 р. представники польської культури (101 особа) скерували до комісії лист протесту проти планованих поправок. Подібні листи надійшли до комісії також від інших інтелектуальних осередків. Протести громадськості змусили комісію пом’якшити ряд положень проекту, а від інших зовсім відмовитися. 10 лютого 1976 р. сейм ухвалив Закон про поправки до Конституції (при голосуванні утримався лише один посол – католицький діяч С. Стомма). Стаття 1 стверджувала, що Польща є “соціалістичною державою”; стаття 3 проголошувала ПОРП “керівною політичною силою суспільства в будівництві

соціалізму”; у новому тексті було вписано слова про зміцнення “нерозривних зв’язків дружби і співробітництва з СРСР”. Не були включені до поправок положення про безумовне поєднання прав і обов’язків громадян. І все ж зміст внесених поправок і процедура їх одноголосного схвалення в сеймі викликали негативну реакцію інтелігенції. Наступним подразненням суспільної свідомості стали чергові вибори до сейму, що проводилися за старим сценарієм. ФЄН йшов на вибори під гаслами VII з’їзду ПОРП. Офіційні дані стверджували, що до виборчих урн прийшло 98 % виборців, з яких 99 % проголосували за кандидатів ФЄН. Склад нового сейму не відрізнявся від попереднього, за винятком того, що від католицьких організацій не було обрано С. Стомми, натомість усі п’ять посольських місць посіли прибічники Я. Заблоцького, схильного до співробітництва з ПОРП. Вищі державні керівники залишилися на своїх посадах.

Після сесії сейму влада чинила тиск на авторів листів протесту проти змін у Конституції. Він обмежився дрібними переслідуваннями, які проявлялися в створенні перешкод для публікації праць, презентації творів. Наслідком стало прагнення опозиційних кіл знайти площину для об’єднання. У травні 1976 р. було надруковано і поширено програму *Польської незалежницької угоди* (Польського порозуміння неподлеглосььцьового), яка була підготовлена таємною групою інтелігенції, якою керував *Здзіслав Найдер*. У ній йшлося про відновлення повного суверенітету Польщі, демократичних принципів устрою, вільний розвиток економіки та культури. Це була перша спроба некомуністичних сил в Польщі сформулювати політичну програму.

Червневі протести. Економічні труднощі, пов’язані з швидким зростанням споживання і можливостями забезпечити ринок товарами, змусили уряд повернутися до питання підвищення цін на основні продукти харчування. 24 червня 1976 р. голова уряду П. Ярошевич представив послам сейму проект підвищення цін майже на всі продовольчі продукти, зокрема, цукру на 100 %, м’ясних виробів – на 69 %. Уряд пропонував компенсацію до зарплати, яка однак не покривала видатків, що знижували життєвий рівень населення. Сейм погодився з пропозицією, але запропонував провести консультації з колективами підприємств. Реакція робітників була однозначною: вже на другий день розпочалися страйки та демонстрації протесту в кількох містах. Найбільшого розмаху вони набули в Урсусі (під Варшавою), Радомі і Плоцку, де від страйків і демонстрацій робітники великих промислових підприємств (в Урсусі – заводу тракторів, Радомі – машинобудівних заводів ім. Вальтера, Плоцку – комбінату “Петрохімія”) перейшли до нападів на партійні комітети, будинки міліції та служби безпеки. Робітники Урсуса заблокували рух на залізничній колії Варшава-Кутно. Учасники акцій протесту вимагали скасувати рішення про підвищення цін. Страйки відбулися також на підприємствах Варшави, Лодзі, Вроцлава, Познані, Щецина, Гданська та інших міст. Демонстранти були розігнані загонами міліції та ЗОМО, обійшлося без жертв, але багатьох затриманих сильно побили. Були проведені масові арешти найбільш активних робітників, що стало можливим завдяки тому, що учасники протесту були сфотографовані й зняті на кіноплівку. Арешти охопили понад 630 осіб у різних містах, найбільше в Урсусі (172 особи). Того ж дня ввечері (25 червня) П. Ярошевич виступив по телебаченню, повідомивши про відкликання урядового проекту підвищення цін після проведення “консультацій” з робітничими колективами. У наступні дні офіційна пропаганда подала інформацію про події в Урсусі, Радомі і Плоцку як порушення “консультацій” “хуліганськими елементами”. Були організовані віча і збори на підтримку політики ПОРП і засудження “підбурювачів”, які “перешкоджають діалогу партії з народом”. З метою залякування робітників влада вирішила покарати учасників подій. Під час розгону демонстрацій міліція влаштувала масове побиття затриманих, організувавши т.зв. “стежки здоров’я” – проведення через два ряди міліціонерів, які завдавали

удари гумовими палицями. Найбільш активні протестанти були засуджені на різні строки ув'язнення (від 1 до 10 років) за “порушення громадського порядку” або “напад на представників міліції”.

Виникнення організованої опозиції. Червневі акції протесту активізували опозиційні сили. На захист робітників виступили діячі науки і культури. Я. Куронь написав листа до генерального секретаря Компартії Італії Е. Берлінгуера з проханням вплинути на владу ПНР, Є. Анджеєвський оголосив *Лист до переслідуваних учасників робітничого протесту*, група вчених і літераторів скерувала лист до вищої влади Польщі з протестом проти жорстокої розправи над робітниками. Стихийно виник рух на допомогу заарештованим і потерпілим робітникам. Наприкінці вересня 1976 р. група діячів опозиції утворила *Комітет захисту робітників* (Комітет охрони робітників, КОР), який, спираючися на Заключний Акт КБСЄ і Конституцію ПНР, виступив на захист прав робітників, проти порушення законів при їх затриманні. Члени КОР оголосили *Відозву до суспільства і влади ПНР*, де виклали причини створення організації, метою якої є захист прав і свобод людей праці. На початках до КОР належали 14 осіб, серед яких були люди різних світоглядних орієнтацій – від марксизму до християнських доктрин, молоді люди і представники старшого покоління: Єжи Анджеєвський, Яцек Куронь, Едвард Ліпінський, Ян Юзеф Ліпський, Антоній Пайдак, Адам Щипюрський, ксьондз Ян Зея та ін. Свої відозви і листи КОР керував до сейму, партійних органів, вимагаючи суворого дотримання Конституції та законів ПНР. Водночас члени КОР почали організований збір коштів для робітників, надали їм юридичні консультації, нав'язали контакти із зарубіжними правозахисними організаціями. Важливим напрямом діяльності КОР стало інформування громадськості про репресії проти робітників, конституційні права громадян, події в Польщі і за кордоном. Спочатку матеріали комітету друкувалися на друкарській машинці і переписувалися від руки, згодом розмножувалися на копіювальній техніці. Видання КОР поклали початок т.зв. *літературі другого обігу*, тобто такої, що не підлягала офіційній цензурі й поширювалася приватними особами. Влада намагалася припинити діяльність КОР, але не наважилася вдатися до репресій з огляду на те, що його організатори не закликали до повалення устрою, а лише до забезпечення конституційних прав і свобод громадян. На захист робітників виступив також католицький єпископат. Окрім того, залежність від західних кредитів змушувала партійне керівництво миритися з існуванням легальної організації, яка повинна була свідчити про “соціалістичну демократію” в країні. Влада намагалася різними засобами ізолювати КОР, не вдаючися до прямих репресій.

Утворення КОР дало поштовх розвитку легального опозиційного руху, який спирався на положення Заключного Акту КБСЄ і діяв в межах конституційних свобод. 25 березня 1977 р. кілька осіб, у тому числі *Анджеї Чума* і *Лешек Мочульський*, утворили *Рух захисту прав людини і громадянина* (Рух оброни прав чловека і обивателя, РОПЧІО) і поширили відозву *До польського суспільства*, в якій вимагали реальної незалежності Польщі, закликали дотримуватися християнських і національних традицій. Невдовзі Рух розпався на два крила: проєндецьке (А. Чума) і пропілсудчиківське (Л. Мочульський). У

Рис. 75. Діячі опозиції (згори вниз): Я. Куронь, Е. Ліпінський, Я.Ю. Ліпський, А. Міхнік.

1977-1978 рр. виникли також невеликі опозиційні групи: *Рух молоді Польщі* (РМП) на чолі з А. Галльом в Гданську, *Студентський комітет солідарності* в Кракові, *Товариство наукових курсів* у Варшаві та ін. Більшість з них видавала свої бюлетені, інформатори, часописи, які поширювалися в “другому обігу”. Спецслужби стежили за діяльністю опозиційних груп, вдавалися до конфіскацій, обшуків, тимчасових затримань їх учасників, але не влаштовували погромів і незаконних арештів. Про розмах діяльності опозиційних осередків у 1976-1979 рр. свідчить той факт, що за цей період працівники МВС конфіскували 440 тис. примірників друкованої продукції, 121 множилний апарат, 1770 рулонів паперу і 113 кг друкарської фарби. За підрахунками дослідників, з опозиційними організаціями співпрацювало від декількох сотень до кількох тисяч осіб. Вплив опозиції на суспільство був незначним, але він зростав у міру погіршення економічного та політичного становища в країні.

Нові явища з'явилися в середовищі **польської еміграції на Заході**. Криза і розкол, викликані відмінними підходами до оцінки ситуації в Польщі, наприкінці 60-х років змінилися пошуками шляхів консолідації. Представники старшого покоління відходили з життя, а молоді асимілювалися. У 1970 р. еміграційний уряд в Лондоні утворив Спеціальну комісію під керівництвом професора Є. Гавенди, яка займалася проведенням переговорів з еміграційними політичними центрами. У червні 1972 р. вдалося розробити засади політичного порозуміння, які зводилися до п'яти положень: прагнення повернути незалежність Польщі із запереченням ухвал Ялтинської конференції 1945 р., діяльність на підставах Конституції 1935 р., утворення нового політичного представництва – Національної ради (НР), визначення способу делегування представників до НР, механізм діяльності НР. Улітку 1972 р. новий екзильний президент *Станіслав Островський* призначив головою уряду соціаліста *Альфреда Урбанського*, який утворив *Уряд національного примирення* з включенням до нього представників різних політичних центрів, окрім Стронніцтва народowego. Розрядка напруженості в міжнародних відносинах не сприяла діяльності еміграційного уряду. Натомість Радіо “Вільна Європа” і паризька “Культура”, що орієнтувалися на поляків у Польщі, нав'язали контакти й співробітництво з частиною нових польських емігрантів, які виїхали з країни після березневих подій 1968 р., але зберігали зв'язки з нею. З ними активно співпрацював Л. Колаковський, тексти якого часто друкувалися в “Культурі” або звучали на РВС. На початку 1973 р. нові емігранти з числа колишніх “командос” почали видавати часопис *Анекс* (Додаток), присвячений пошукам шляхів і розробці програм опозиційної діяльності в Польщі. Маючи зв'язки з країною, вони переправляли на Захід і видавали там праці польських опозиціонерів, зокрема Я. Куроня (“Політична опозиція в країні”, 1974), З. Найдера (“Про потребу програми”, 1975), А. Мацєрєвича (“Роздуми про опозицію”, 1976). На сторінках опозиційних видань відбувалися жвавий обмін думками і теоретичні дискусії про можливості змін політичної системи Польщі, засоби ідеологічного впливу на маси тощо. Ці видання різними шляхами потрапляли до Польщі. Після 1976 р. обмін інформацією між опозицією та еміграцією значно зріс. У березні 1978 р. еміграційні кола утворили *Фонд захисту свободи слова і прав людини в Польщі*, який надав фінансову допомогу опозиційним діячам в країні та закордоном.

У Польщі надалі єдиною незалежною від ПОРП інституцією залишалася **католицька церква**. Зміна політики держави щодо костелу, яка проявилася у першій половині 70-х років, спричинила певне зближення між ними. Проте костел зберігав незалежність і право на критику влади. У квітні 1975 р. єпископат виступив з критикою системи номенклатурного добору керівних кадрів адміністрації, вимагаючи відкриття доступу на керівні посади для віруючих, які становили більшість суспільства. Костел висловився проти змін Конституції, засудив репресії проти робітників у 1976 р. Партійне керів-

ництво намагалося уникати конфліктів з церквою, робило кроки з метою притягнення костелу на бік влади з огляду на неминуче погіршення економічної ситуації. У жовтні 1977 р. Е. Герек вперше особисто зустрівся з примасом С. Вишинським. Під час зустрічі кардинал звернув увагу першого секретаря ПОРП на поганий стан економіки і зростання невдоволення людей. У грудні 1977 р. під час візиту до Італії відбулася зустріч Е. Герек з папою Павлом VI. Переговори не забезпечили польському керівництву безпечальній підтримки церкви. Обидві сторони – влада і костел – залишилися на своїх позиціях.

За таких невизначених обставин відбулися події великої ваги. У серпні 1978 р. помер папа Павло VI. Через кілька тижнів папою було обрано нового зверхника, який взяв ім'я Іоанн Павло I, підкреслюючи намір продовжити політику двох своїх попередників. Але через місяць новий папа несподівано помер. 16 жовтня 1978 р. конклав обрав новим папою римським краківського митрополита, кардинала *Кароля Войтилу*, який взяв собі ім'я *Іоанн Павло II*. Для більшості поляків обрання співвітчизника главою католицької церкви стало надзвичайною подією. Авторитет польського костелу в світі значно зріс. Для влади ПНР обрання папи-поляка стало шоком. Але польські керівники швидко оговталися і поспішили використати цей факт для підкреслення авторитету “соціалістичної Польщі”. Проте в реальності обрання нового глави католицької церкви ставило польське керівництво перед складними ідеологічними та політичними проблемами, серед яких чи не головнішими були узгодження релігійного світогляду і комуністичної ідеології, а також невідповідність тоталітарного устрою Польщі загальноприйнятим засадам свободи особи й демократії. Це стало очевидним під час першого паломницького візиту папи Іоанна Павла II до Польщі 2-10 червня 1979 р. Приїзд папи, який зібрав багатомільйонні маси населення (6 млн. осіб), створив у країні нову атмосферу, що визначалася єднанням з європейськими народами, вірністю національним традиціям і загальнолюдським цінностям. Хоча в своїх виступах папа уникав політичної тематики, але загальне їх спрямування суперечило постулатам офіційної комуністичної пропаганди. Прощаючися з Польщею, папа говорив, що “часом треба відважитися піти в тому напрямі, яким ще ніхто не ходив”, заохочуючи тим самим до пошуків нових розв'язань суспільних проблем. Польські власті й ЗМІ намагалися всіляко применшити значення візиту папи-поляка, але наслідки пропаганди були протилежними від намірів організаторів. Суспільні настрої зазнали суттєвих змін: під впливом візиту папи, його промов і спілкування з вірними люди більш відверто висловлювали свої погляди і громадянську позицію.

У другій половині 70-х років **економічна ситуація** в країні неухильно погіршувалася. Інвестиційна “лихоманка” поглинала чимраз більше засобів, не даючи належного ефекту. Зростання заробітної плати, яке не покривалося приростом продукції, призводило до напружень на ринку. Керівники партії та держави намагалися пояснювати труднощі кризою світової економіки. У грудні 1976 р. пленум ЦК ПОРП оголосив про проведення “економічного маневру”. Йшлося про зменшення імпорту та капіталовкладень, в тому числі для деяких розпочатих проектів. Зменшення інвестицій в умовах екстенсивної економічної політики викликало зменшення приросту продукції й гальмування розвитку енергетики. З 1975 р. почалися тимчасові відключення електроструму в житлових масивах і на підприємствах. Брак коштів на модернізацію засобів транспорту (залізниця, автопарк) викликав незадоволення працюючих, які не могли вчасно дістатися місця праці. Продукція сільського господарства в 1976-1980 рр. знизилася на 8 %, а в рослинництві – на 16 %. Причиною цього були неврожаї, зменшення ареалу оброблюваної землі, некорисні структурні зміни в економіці. Зовнішньоторговельний баланс характеризувався постійним дефіцитом через низьку якість виробів польської промисловості, які не мали попиту за кордоном. Водночас

країна була змушена продовжувати закупівлю імпортного обладнання і матеріалів, а також кормів. До певного часу напруження на ринку вдавалося стримувати за допомогою західних кредитів. Однак вони збільшували зовнішній борг країни, який зріс з 12,1 млрд. доларів у 1976 р. до 23,8 млрд. доларів у 1979 р. Обслуговування процентів боргу забирало у 1979 р. до 75 % експорту. Торгівля з СРСР, країнами РЕВ, яка становила половину зовнішньоторговельного обороту Польщі, не приносила валютних надходжень, а навпаки, спричиняла їх відтік. Національний дохід у 1979 р. не тільки не зріс, але знизився на 2 %.

Разом з труднощами економічного розвитку поступово погіршувалося матеріальне становище поляків. Через брак коштів у бюджеті уповільнилося житлове будівництво: кількість осіб, які чекали на квартири, зросла до 2 млн. Після 1977 р. припинилося реальне зростання заробітної плати. Утримування державних цін на основні продукти споживання призводило до їх “вимивання” з полиць магазинів, поширення спекуляції. У 1979 р. фонд заробітної плати збільшився на 9 %, а продаж товарів – на 7,2 %, що викликало інфляцію злого. Почали видовжуватися черги за багатьма товарами першої необхідності, передусім м'ясними виробами. Усе це негативно позначалося на настроях населення.

Економічна політика групи Е. Герека, що проводилася під гаслом “Польща – великий будівельний майданчик”, насправді характеризувалася безгосподарністю, хаотичністю, політичним волонтаризмом. Централістична адміністративно-розподільча система державного управління господарством залишалася без змін і навіть деградувала в результаті боротьби різних угруповань за вплив на вищих чиновників, придушення ініціативи знизу, некомпетентності керівних кадрів, недопущення критики, засекречування та фальсифікації економічної інформації. Офіційна пропаганда настирливо поширювала інформацію про успіхи польської економіки, яка нібито посіла десяте місце в світі серед найбільш розвинутих держав. Лави ПОРП зросли до 3 млн. членів у 1980 р., оскільки тільки приналежність до партії відкривала шлях для особистої кар’єри і матеріальних благ. Цьому сприяла система номенклатурного добору керівних кадрів на всіх ділянках державного управління. Політбюро ЦК ПОРП призначало всіх вищих керівників державного апарату, воєводські комітети ПОРП – керівників воєводського рівня. Керівниками могли бути лише члени ПОРП або окремі представники союзних партій (ЗСЛ, ДП), затверджені комітетом ПОРП. Номенклатурні працівники мали різноманітні привілеї – позачергового одержання квартир, автомобілів або телефонів, придбання “дефіцитних” товарів, поїздок за кордон, високих пенсій тощо. За прикладом вищих партійно-державних кіл, номенклатурні керівники провадили великопанський спосіб життя, оточуючи себе своєрідним “двором” з дорадників, підлабузників, перетворюючися на “нову шляхту”.

У січні 1978 р. відбулася II конференція ПОРП, присвячена підсумкам “економічного маневру”. Всупереч тривожним сигналам щодо стану господарства, її учасники затвердили резолюцію про успішний розвиток економіки й висловили подяку партійному лідеру за “послідовну і творчу діяльність на благо подальшого розвитку країни”. Провина за окремі “недоліки” і “прорахунки” покладалася на низові партійні організації та їхніх керівників. Невдовзі з’явилися також звинувачення в бік легальних опозиційних груп, які діяли в країні. Атмосфера всередині ПОРП не сприяла розвитку критичних поглядів на стан справ у державі. Окремі партійні діячі сигналізували про назрівання кризи. Восени 1975 р. партійний публіцист *Стефан Братковський* організував дискусійний клуб *Досвід і майбутнє*, на який запросив відомих учених і політиків, щоб обговорити проблеми суспільного розвитку країни. Учасники клубу опрацювали *Репорт про стан республіки і шляхи її піднесення*, який надіслали до відомим політикам. У

ньому йшлося про назрівання кризи й потребу ґрунтовних суспільно-політичних реформ. Проте партійні адміністратори не прислухалися до критичних голосів, а діяльність клубу заборонили. Для офіційної пропаганди першопланове значення мали “успіхи і досягнення”. Помпезно висвітлювався політ у космос на радянському кораблі “Союз” першого польського космонавта майора *Мірослава Гермашевського*, який відбувся в липні 1978 р.

Влада і опозиція. Ставлення владних структур до опозиційних організацій було двояким: з одного боку, вони обмежували діяльність опозиції, а з другого, – не застосовували проти неї крайніх репресивних заходів, виставляючи на показ перед Заходом “толерантність” режиму. У березні 1977 р. Державна рада ратифікувала низку документів ООН щодо прав людини (Міжнародну декларацію громадянських і політичних прав, Міжнародну декларацію економічних, соціальних і культурних прав). У відповідь на численні звернення громадян і організацій Державна рада в липні 1977 р. видала закон про амністію робітників – учасників протесту в червні 1976 р. Одночасно було застосовано репресії проти опозиціонерів: у травні 1977 р. заарештовано понад 100 осіб, які співпрацювали з КОР. На початку травня за нез’ясованих обставин загинув співробітник КОР, студент Ягеллонського університету *Станіслав Пияс* (підозрювали, що його замордували працівники Служби безпеки МВС). Поховання загиблого перетворилося на багатотисячну маніфестацію студентів Кракова, які висловлювали недовіру режиму. Після похорону студенти створили організацію *Студентський комітет солідарності* (СКС), філіали якого невдовзі з’явилися також в інших університетських містах.

Діяльність опозиційних груп та організацій набрала розмаху в другій половині 1977 р., після ратифікації Державною радою основних документів про права людини. Учасники опозиційного руху посилювалися на ці документи, вимагали їхньої реалізації в Польщі. Восени 1977 р. члени КОР ухвалили розширити діяльність і перетворили організацію у *Комітет соціальної самооборони “КОР”* (КСС-КОР). Її завданнями були: захист людей від репресій за політичними, світоглядними чи етнічними мотивами, виступи проти порушень громадянських прав і свобод. КСС-КОР збільшив кількість своїх видань (“Роботнік”, “Глос”, “Критика”, “Рес Публіка” та ін.). Головну роль у КСС-КОР відігравало Інтервенційне бюро, очолюване *Зоф’єю та Збігнєвом Ромашевськими*, яке стежило за фактами порушення громадянських прав. У вересні 1978 р. було налагоджено контакт КСС-КОР з представниками чехословацької опозиційної “Хартії 77”. Активно діяла також організація РОПЧіО, яка видавала кілька позацензурних видань (“Опінія”, “Дрога”). Розпочала видавничу діяльність *Незалежна офіцина видавнича “Нова”* (Незалежне видавництво). Упродовж кількох років воно опублікувало понад 100 позицій книжкових видань, заборонених цензурою, зокрема твори польських емігрантів (Ч. Мілоша, В. Гомбровича), а також політичних праць (А. Міхніка, Л. Мочульського).

Опозиційні настрої перекинулися на робітниче середовище, де виникли перші незалежні профспілкові комітети. Перший *Комітет вільних професійних спілок* (Вольне зв’язанкі заводове, ВЗЗ) організував у Катовіцах у лютому 1978 р. *Казімеж Світонь*. У квітні того ж року при підтримці діячів КОР у Гданську був створений місцевий Комітет ВЗЗ, в якому вирізнялися активністю члени КОР *Богдан Борусевич*, *Анджей Гвязда*, *Анна Валентинович* і 35-річний електрик *Лех Валенса*. У програмній декларації гданського Комітету ВЗЗ було записано: “ПОРП перетворила діяльність профспілок у продовження своєї структури (...) Суспільство повинно здобути собі право демократичного управління своєю державою”. Перший Комітет ВЗЗ на підприємстві виник на тракторобудівному заводі в Урсусі за ініціативою електрика *Збігнєва Буяка*. Влітку 1978 р. близько 200 індивідуальних селян з Мілейова утворили перший *Комітет селянської самооборони*

(КСС), а незабаром виникло ще кілька подібних комітетів у різних регіонах країни. Вони виступали на захист інтересів індивідуальних селян, за реформу податкової системи, розвиток сільського самоврядування. Діяльність опозиційних правозахисних організацій спочатку охоплювала невелике коло людей, але з погіршенням економічної ситуації здобувала все більшу підтримку населення. Спецслужби намагалися обмежити впливи правозахисного руху, залякати його учасників, вдаючися до тимчасових арештів, попереджувальних розмов, проведення ревізій та обшуків.

Величезний вплив на розвиток опозиційного демократичного руху мав візит до Польщі папи Іоанна Павла II, який продемонстрував падіння авторитету Е. Герека і ПОРП серед поляків. Восени 1979 р. один з діячів РОПЧіО історик Л. Мочульський оголосив про створення нової політичної партії – *Конфедерації незалежної Польщі* (Конфедерації Польські неподлеглей, КПН). У інтерв'ю західним журналістам він зазначав, що його партія продовжуватиме традиції пілсудчиків, маючи на меті “повавлення комунізму й відновлення незалежності Польщі”. Максималістські тенденції лідера КПН викликали недовіру з боку діячів ліберально-демократичної опозиції (КСС-КОР), які робили ставку на поступову трансформацію комуністичної системи шляхом створення громадянського суспільства, яке вийде з-під контролю ПОРП. Вони вважали, що “революційний” шлях може призвести до міжнародного конфлікту, в якому великих втрат зазнають насамперед поляки. Члени КСС-КОР знаходили підтримку в середовищі католицької інтелігенції, пов'язаної з часописами “Вензі”, “Знак”, “Тигоднік повшехни”. У грудні 1979 р. КСС-КОР поширив документ під назвою *Хартія прав робітників*, в якому йшлося про право на захист соціальних інтересів робітництва і підкреслювалося, що страйки не можуть самі по собі змінити ситуацію на краще, а справа полягає в утворенні незалежного робітничого представництва, яке стежитиме за реалізацією поставлених вимог. Під “Хартією” поставили свої підписи представники всіх створених комітетів ВЗЗ.

У вищих ешелонах ПОРП не бажали зауважувати ознак економічної та суспільно-політичної кризи, що насувалася. Окремі критичні голоси не бралися до уваги. У червні 1979 р. пленум ЦК ПОРП ухвалив рішення скликати черговий партійний з'їзд на початку 1980 р. Напередодні з'їзду були опубліковані директиви *За дальший розвиток соціалістичної Польщі, добробут польської нації*, які креслили оптимістичні перспективи поступу країни. Нечисленні критичні голоси, які де-не-де з'являлися під час передз'їздівських партійних конференцій, скеровувалися переважно проти прем'єра П. Ярошевича. VIII з'їзд ПОРП пройшов 11-15 лютого 1980 р. в атмосфері пропаганди “успіхів і досягнень”. Щоб приховати реальний стан справ, на з'їзді оперували переважно статистичними показниками останнього десятиріччя. З метою заспокоєння низового активу партії, який був налаштований більш критично, правляча група вирішила “пожертвувати” особою прем'єра П. Ярошевича, доповідь якого не прозвучала на форумі, а сам він був усунутий з усіх керівних органів партії та держави. На його місце було поставлено типового “апаратника” *Едварда Бабюха*. Першим секретарем ЦК ПОРП залишився Е. Герек. У схвалених з'їздом документах йшлося про реалізацію чергового 5-річного плану на 1981-1985 рр., який повинен був забезпечити подальше піднесення рівня життя населення. Партійні документи, що містили далекі від реальності оцінки і пропозиції, викликали лише роздратування у суспільстві.

Навесні 1980 р., після чергових виборів до сейму і місцевих рад, проведених за випробуваною схемою, парламент затвердив усі пропозиції керівництва ПОРП. Окрім заміни прем'єра, зміни були незначними. Один з перших закордонних візитів новий прем'єр зробив у травні 1980 р. до Москви, намагаючись отримати звітні термінову економічну допомогу. Однак у Кремлі були заклопотані справою інтервенції в

Афганістані, яка почалася в грудні 1979 р., і проведенням московської олімпіади 1980 р. Польському гостю було відмовлено. Повернувшись з Москви, Е. Бабюх був змушений оголосити про необхідність “затягування поясів”. Йшлося про нагальну потребу збільшення експорту товарів широкого споживання (передусім продуктів) і, як наслідок, скорочення внутрішнього споживання. З 1 липня 1980 р. без попереднього оголошення було запроваджено “комерційні” ціни на м’ясні вироби. Фактичне підвищення цін лицемірно прикривалося словами про “комерціалізацію” торгівлі виробами з м’яса.

Літня криза. Вже 1 липня розпочалися стихійні страйки протесту робітників великих і середніх міст. Приводом стали також чутки про те, нібито польські продукти масово вивозяться до Москви. Назагал у липні страйки охопили 177 підприємств і 83 тис. учасників. Власти погоджувалися задовольнити економічні вимоги страйкарів щодо підвищення зарплати, збільшення пенсій та соціальної допомоги. Найбільшого розмаху страйк набув у Любліні, де участь взяли залізничники. Урядовій комісії на чолі з віцепрем’єром М. Ягельським вдалося незабаром залагодити конфлікт, проте приклад страйкарів, які добивалися задоволення своїх вимог, став гідним наслідування, поширилася приповідка “не станеш (застрайкуєш – Л.З.) – не дістанеш”. Іншою була реакція опозиційних угруповань. КСС-КОР звернулась (2 і 11 липня) до робітників із закликком згуртуватися, щоб відстоювати свої соціальні інтереси, не допустити провокацій, які б дали підставу владі застосувати репресії. Водночас викладалися вимоги, які повинні були забезпечити тривалі зміни в соціальній політиці держави: створення незалежних громадських представництв (профспілок, комітетів), законодавче визнання права на страйк, зміна аграрної політики, скасування цензури.

Нова хвиля страйків розпочалася у серпні. Її апогеєм став загальний страйк суднобудівного заводу ім. Леніна (сточні) в Гданську, який розпочався на знак протесту проти звільнення з роботи діячів Комітету ВЗЗ А. Валентинович і Л. Валенси. Невдовзі застрайкували робітники інших підприємств Труймяста (Гданськ, Гдиня, Сопот). Було створено *Міжзаводський страйковий комітет* (Мендзизакладови комітет страйкови, МКС) на чолі з Л. Валенсою, до якого ввійшли представники страйкарів від 156 підприємств. МКС сформулював вимоги робітників, які склалися з 21 пункту. Найголовніші положення торкалися створення незалежної профспілки, визнання права на страйк, повернення на роботу осіб, звільнених у 1970 і 1976 рр., забезпечення свободи слова і зборів. Подібним чином розвивалася ситуація в Щеціні, де МКС, створений на базі сточні ім. Варського, підготував перелік вимог з 36 пунктів, подібних до гданських; його очолив *Маріан Юрчик*. МКС почали виникати також в інших промислових центрах, де робітники виступали солідарно з робітниками узбережжя. У більшості випадків страйки були добре організовані і супроводжувалися “окупацією” підприємства: створювалася охорона, яка стежила за дотриманням порядку, заборонялося розпивання спиртних напоїв, попереджались провокації. Державні профспілки повністю втратили авторитет і були усунуті із закладів. Назагал у серпні страйки охопили 750 підприємств і понад 700 тис. робітників.

Організованість страйкарів стала несподіванкою для влади, яка намагалася дрібними поступками та репресіями домогтися залагодження ситуації. Е. Герек перервав відпочинок в Криму і терміново повернувся до Польщі. Його виступ на телебаченні із зверненням до робітників припинити страйк не мав успіху. Після тривалих нарад вищого керівництва було вирішено не вдаватися до силового розв’язання конфлікту, яке не мало жодних шансів на успіх, а використати політичні засоби. 21 серпня до Гданська і Щеціна були направлені для переговорів зі страйкуючими урядові комісії, очолювані віцепрем’єрами М. Ягельським і К. Барціковським. Розпочалися тривалі розмови, в ході яких урядові представники намагалися відхилити політичні вимоги й обмежитися лише

економічними. На знак солідарності з МКС 23 серпня розпочався загальний страйк робітників узбережжя. 24 серпня до Гданська прибули представники опозиції Б. Геремек і Т. Мазовецький, які створили тут незалежну *Комісію експертів* для підтримки вимог МКС. Вони радили страйкарям наполягати на прийнятті урядовою стороною пункту про створення незалежної профспілки.

24 серпня у Варшаві відбувся пленум ЦК ПОРП, на якому було розглянуто ситуацію в країні, підтверджено курс на політичне розв'язання кризи шляхом переговорів із страйкарями. Одночасно проведено заміну кадрів на вищих щаблях влади: Е. Бабюха знято з посади прем'єра й замінено *Юзефом Пінковським*; з членів політбюро ЦК ПОРП були виведені Є. Лукашевич, Я. Шидляк, Т. Вжащик, З. Жандаровський; змінилися віце-прем'єри (Т. Пика, Т. Вжащик) і декілька міністрів. Декларуючи прагнення до політичного розв'язання ситуації, влада таємним рішенням створила спеціальний штаб у складі нового прем'єра і силових міністрів для підготовки придушення

Рис.76. Підписання порозуміння між урядовою комісією і Міжзакладовим страйковим комітетом у Гданську 31 серпня 1980 р.

робітничого руху силами міліції та армії. Зміни на вищих щаблях влади не задовольнили страйкарів, які наполягали на прийнятті своїх вимог, додавши пункт про звільнення політв'язнів. Католицька церква симпатизувала робітникам, водночас закликаючи їх до збереження спокою і порядку. Урядові комісії були змушені погодитися на вимоги страйкарів, до яких наприкінці серпня приєдналися робітники інших регіонів країни і погрожували загальним політичним страйком. Від 26 до 29 серпня страйки солідарності охопили Валбжих, Лодзь, Краків, Вроцлав, Варшаву. 29 серпня страйк солідарності з робітниками узбережжя розпочали гірники

шахти “Маніфест Ліпцови” в м. Ястшембе у Верхній Сілезії, до яких приєдналися багато підприємств регіону, утворивши новий “вугільний” МКС. Нові МКС організувалися також у Вроцлаві, Новій Гуті.

Влада була “приперта до стінки”, усвідомлюючи можливі наслідки застосування сили в умовах глибокого розколу в суспільстві. 30 серпня зібрався на засідання пленум ЦК ПОРП, який, враховуючи драматичний розвиток подій, на пропозицію М. Ягельського і К. Барціковського схвалив рішення про вирішення конфлікту шляхом підписання угоди зі страйкарями. На той час таку угоду-порозуміння (30 серпня) з власної ініціативи підписав К. Барціковський з головою МКС в Щеціні Маріаном Юрчиком. Наступного дня, 31 серпня 1980 р., угода про порозуміння і припинення страйків була підписана в Гданську головою МКС Л. Валенсою і віце-прем'єром М. Ягельським. Обидві угоди, а також угода з МКС у м. Ястшембе, підписана 3 вересня, задовольнили усі головні вимоги страйкарів, включно з утворенням незалежних від держави профспілок на засадах визнання Конституції ПНР. Радіо і телебачення перервали свої передачі і вели пряму трансляцію з акту підписання угоди в Гданську, під час якої Л. Валенса сказав: “Порозумілися як поляк з поляком”. Угоди передбачали також право на страйк, обмеження цензури, підвищення платні, запровадження вільних від роботи субот, проведення економічної реформи тощо. Економічні постулати угод були утопічними з огляду на реальний стан господарства, натомість політичні стали революцією з далекосяжними наслідками для системи “реального соціалізму”.

Роки перелому: 1980 – 1981

Масові робітничі протести літа 1980 р. і підписані порозуміння створили в країні нову політичну ситуацію, яка вимагала розв'язань, несумісних з тоталітарним режимом. Утворився потужний, опертий на робітничі маси опозиційний рух, з яким не можна було не рахуватися. Епоха безроздільного правління ПОРП підходила до кінця. Обидві сторони – ПОРП і робітнича опозиція – розпочали консолідацію своїх лав.

Зміна варті. У ніч з 5 на 6 вересня 1980 р. пройшов пленум ЦК ПОРП (VI), на якому Е. Герека було увільнено з посади першого секретаря партії (на той час він перебував у лікарні після інфаркту), а її керівником обрано *Станіслава Каню*, який до цього виконував функції секретаря в справах кадрів і силових структур. До складу політбюро ЦК обрали лібералів К. Барціковського, А. Жабінського, а також консерватора (“твердо-голового”) *Тадеуша Грабського*, який разом з З. Куровським і С. Войтецьким став новим секретарем ЦК ПОРП. Під час другого засідання пленуму на початку жовтня 1980 р. Е. Герек та його прибічники були виключені з членів ЦК. На пленумі було представлено критичну оцінку періоду перебування на чолі партії Е. Герека та його команди, визнано необхідним провести всебічний аналіз причин суспільно-політичної кризи, розробити програму ПОРП, яка би відповідала інтересам трудящих верств, передусім робітників, швидке скликання IX надзвичайного з'їзду ПОРП, щоб ухвалити низку соціально-економічних реформ.

Однак ситуація в ПОРП залишалася складною. Під впливом подій значна частина низових партійних організацій на підприємствах і в установах підтримала страйки, вимагала демократизації партії та держави, вступила до незалежних профспілкових об'єднань. Незважаючи на опір партійних комітетів, наприкінці вересня 1980 р. майже 3 млн. працівників на понад 3500 підприємств ухвалили вступити до нових профспілок. У жовтні в Торуні виникла незалежна від ЦК *Консультативно-узгоджувальна комісія партійних організацій*, яка висунула вимогу відродження ПОРП і проведення демократичних реформ. Чимало членів партії, які брали участь у страйках і приєдналися до нових профспілок, висловлювалися за збереження соціалістичного устрою, але “справжнього і справедливого”. Криза в ПОРП характеризувалася формуванням кількох течій: ліберальні кола прагнули зміни ортодоксальної радянської моделі правлячої партії, побудованої на засадах “демократичного централізму”; помірковані члени ПОРП заради заспокоєння суспільства погоджувалися навіть на інтервенцію з боку СРСР; догматична течія пов'язувала порятунок системи лише з інтервенцією Кремля.

Нові опозиційні до влади профоб'єднання почали формуватися на базі МКС і страйкомів відразу після укладення угод порозуміння. До цього процесу долучилися всі опозиційні групи та організації. Центром консолідації руху став МКС у Гданську, перетворений на *Міжзакладовий засновницький комітет* (МКЗ), до якого стікалися люди з усіх регіонів. 17 вересня 1980 р. в Гданську зібралися представники страйкових комітетів з усієї країни, щоб обговорити організаційні форми та програму нового профспілкового руху. Після тривалих дискусій було схвалено утворити єдину для всієї країни організацію – **Незалежну самоврядну професійну спілку “Солідарність”** (Незалежни саможондни зв'язок заводови “Солідарносць”, НСЗЗ). Проект її статуту підготував адвокат *Ян Ольшевський*, а назву запропонував історик *Кароль Модзелевський*. Щоб уникнути централізації та бюрократизації спілки, вирішено було зберігти автономію її регіональних структур, які об'єднували комісії на підприємствах і в установах. Представники регіонів, які включали по кілька воєводств, формували загальнопольську *Крайову узгоджувальну комісію* (Крайову комісію порозумєвавчу,

ККП). На першому засіданні ККП її головою було обрано активного учасника страйків 1970 р., вмілого промовця й полеміста, 37-річного електрика гданської сточні ім. Леніна *Леха Валенсу*, який став уособленням серпневого руху 1980 р. З ним пов'язували образ представника робітництва й людини, яка змусила владу піти на поступки. До “Солідарності” приєдналося чимало робітничої та інтелігентської молоді, котра шукала нових шляхів для утвердження в суспільстві, подолання бюрократичних та ідеологічних перешкод. На момент утворення спілка нараховувала понад 3 млн. членів і була найбільшою організацією Польщі.

Після утворення НСЗЗ “Солідарність” її лави швидко зростали, досягнувши за рік 10 млн. членів, в тому числі близько мільйона членів ПОРП. Авторитетними діячами спілки були Збігнев Буяк, Анджей Целінський, Владислав Фрасинюк, Анджей Гвезда, Маріан Юрчик, Богдан Ліс, Адам Міхнік, Януш Онишкевич та ін. Провідними експертами виступали Богдан Цивінський, Броніслав Геремек, Яцек Куронь, Тадеуш Мазовецький, Владислав Сіла-Новіцький, Анджей Вельовецький.

Поряд із “Солідарністю” формувалися інші незалежні від влади структури. У вересні 1980 р. виникли *Засновницький комітет Незалежного об'єднання студентів*, *Узгоджувальний комітет творчих і наукових товариств*, який об'єднав 24 спілки. Надзвичайний з'їзд Товариства польських журналістів наприкінці жовтня обрав нове правління на чолі з комуністом-лібералом Стефаном Братковським, яке виступило на підтримку “Солідарності”. Нове керівництво Спілки польських літераторів, очолюване Я.Ю. Щепанським, також зайняло критичну позицію щодо влади.

Керівництво ПОРП намагалось чинити перешкоди розширенню табору опозиційних сил, вело пропаганду проти нових профспілок та організацій, відмовлялося їх реєструвати. Однак країна перебувала в напруженні, спричиненими постійними економічними страйками в різних регіонах, загрозливим погіршенням господарської ситуації; влада була змушена йти на поступки. 24 жовтня 1980 р. Варшавський суд зареєстрував НСЗЗ “Солідарність”, але вніс до її статуту суттєві поправки: скреслив пункт про право на страйк і додав статті про визнання спілкою керівної ролі ПОРП і міжнародних союзів Польщі. ККП виступила з протестом і вимогою скасувати поправки до статуту під загрозою загального страйку. Влада була змушена відступити, й 10 листопада Верховний суд скасував рішення Варшавського суду, зареєструвавши НСЗЗ “Солідарність”. Проте перешкоди з боку влади не припинялися. Наприкінці листопада 1980 р. органи міліції провели ревізію в приміщенні НСЗЗ “Солідарність” Регіону Мазовше, де знайшли таємний документ Генерального прокурора ПНР Л. Чубінського, в якому йшлося про заходи по ліквідації опозиційних сил у країні. Було заарештовано двох осіб, які здобули цей документ (Я. Нарожняк і П. Сапелла). Регіон Мазовше поставив вимогу негайного звільнення ув'язнених та оголосив страйкову готовність, підтриману ККП НСЗЗ “Солідарність”. Влада знову змушена була відступити й звільнити заарештованих. У керівних колах ПОРП панувала розгубленість. Навіть найбільші партійні догматики, прозвані “бетоном”, не наважувалися застосувати силові методи придушення опозиційного руху, погоджувалися з тактикою поступового розкладу “Солідарності” через внесення розколу між робітничими масами й діячами демократичної опозиції.

Позиція СРСР. Розвиток ситуації в Польщі з самого початку непокоїв лідерів СРСР й ОВД. Радянське керівництво змушене було в той час вирішувати кілька складних проблем, пов'язаних з інтервенцією в Афганістані і проведенням чергових Олімпійських ігор у Москві. Тільки наприкінці серпня 1980 р. політбюро ЦК КПРС утворило спеціальну комісію в справах Польщі, яку очолив догматик М.А. Суслов. Її завданням було “допомогти” лідерам ПОРП подолати кризову ситуацію й стабілізувати режим. Підписання серпневих порозумінь і виникнення “Солідарності” компартії країн соціаліс-

тичного табору розцінили як початок “контрреволюції” в Польщі, подібної до “Празької весни” 1968 р. 30 жовтня 1980 р. польська партійно-урядова делегація провела в Москві переговори з керівництвом КПРС і СРСР, на яких радянський лідер Л. Брежнев піддав гострій критиці “м’якість” дій ПОРП по відношенню до “антисоціалістичних контрреволюційних сил” в Польщі й вимагав запровадження в країні надзвичайного стану, розправи з опозицією, обіцяючи підтримку ОВД. С. Каня і Ю. Пінковський, зі свого боку, обіцяли вжити заходів для припинення поширення впливу “антисоціалістичних” сил. Однак можливості ПОРП були обмежені з огляду на відсутність єдності в лавах партії та її керівництві, де виявлялися відмінні погляди на шляхи виходу з кризи. Тому незабаром радянські керівники дійшли висновку про необхідність зовнішнього втручання в справу Польщі. До активних дій радянське керівництво схиляли лідери ЧССР і НДР Г. Гусак і Е. Хонеккер, які прагнули не допустити поширення руху на свої країни; у жовтні-листопаді 1980 р. Чехословаччина і НДР закрили кордони з Польщею. Розпочалася концентрація військ СРСР, ЧССР і НДР на кордонах з ПНР. На початку грудня 1980 р. в Бухаресті відбулося засідання міністрів оборони країн-членів ОВД, на якому було схвалено провести у цьому ж місяці на території Польщі спільні військові навчання під назвою “Союз 80”. Передбачалося введення до ПНР 15 радянських, двох чехословацьких і одєї німецької дивізій. У СРСР до армії терміново мобілізували осіб, які володіли польською мовою. На 5 грудня в Москві було призначено зустріч керівників держав ОВД, які повинні були офіційно прийняти рішення про інтервенцію.

Одночасно керівники Кремля розпочали таємні розмови з міністром оборони Польщі В. Ярузельським про способи придушення масового руху “Солідарності”. Під тиском Москви В. Ярузельський доручив начальнику Генштабу ВП ген. *Флоріану Сівіцькому* розробити **план запровадження воєнного стану**. Для цього в суворій таємниці наприкінці жовтня була створена спеціальна група військових, представників МВС і відділу пропаганди ЦК ПОРП. Підготовлений план дій був представлений вищому керівництву ПОРП і держави в листопаді. Від передбачав призупинення громадянських прав і свобод, арешт опозиціонерів, мілітаризацію підприємств та ін. С. Каня, не будучи прихильником радикальних дій, не наважився його прийняти; план було відкладено на рік. Під загрозою інтервенції ззовні пленум схвалив драматичну відозву до народу, яка закликала перейнятися відповідальністю моменту і припинити зазіхання на конституційний устрій ПНР. 5 грудня 1980 р. польська делегація взяла участь у нараді керівників держав ОВД в Москві. В останній момент рішення про інтервенцію в Польщі було скасоване, а польські керівники були попереджені про необхідність рішучої боротьби з “антисоціалістичними” силами. Навчання “Союз 80” були перетворені на штабні. Вирішальну роль у відмові від інтервенції зіграли міжнародні чинники: війна в Афганістані поглинала все більше сил і ресурсів, прогнози аналітиків свідчили, що інтервенція в Польщі може викликати вибухонебезпечний європейський конфлікт з непередбачуваними перспективами. Про це свідчив попереджувальний лист президента США Д. Картера до генсека КПРС Л. Брежнева на початку грудня, в якому той застерігав від збройного втручання в справу Польщі. Не останню роль відіграли розмови Л. Брежнева з С. Канею і міністром оборони Польщі В. Ярузельським, які наполягали на розв’язанні кризи власними силами (серед поляків тоді поширилася приповідка “краще Каня, ніж на танку Ваня”).

Відмова від інтервенції країн ОВД принесла певне заспокоєння настроїв у Польщі. 10 грудня ККП “Солідарності” ухвалила рішення про припинення страйків. 16 грудня в урочистій обстановці в Гданську відбулося відкриття пам’ятника Загиблим Робітникам 1970 р., в якому взяли участь представники влади, костелу і “Солідарності”. Урочистість транслювалася радіо і телебаченням, із символічним закликком від імені загиблих висту-

пив популярний актор *Даніель Ольбрихський*. Панувала атмосфера порозуміння. Завершення 1980 р. пройшло в порівняно спокійній атмосфері.

Заспокоєння виявилось короточасним. Ще в другій половині 1980 р. внаслідок страйків, неврожаю і розладнання управління **погіршилася економічна ситуація**. У 1980 р. національний дохід знизився на 6 %, продуктивність праці – на 15 %, а заробітна плата зросла в середньому на 30 %. З ринку почали зникати продукти харчування і предмети першої необхідності. Уряд звинувачував страйкарів і “Солідарність”, а та – уряд. У березні 1981 р. уряд був змушений ввести карткову регламентацію на м’ясо та м’ясні вироби.

У січні-лютому 1981 р. в багатьох регіонах Польщі пройшли численні страйки під економічними та політичними гаслами (з приводу вільних від праці субот, зняття корумпованих керівників, реєстрації нових профспілок, громадських організацій). Страйки відбувалися стихійно, нерідко всупереч ККП “Солідарності”. Урядові комісії змушені були йти на дальші поступки. Політичний вимір мала реєстрація *Незалежного об’єднання студентів* (НЗС) і *Незалежної самоврядної профспілки індивідуальних селян “Солідарність”* у лютому 1981 р. Активно розвивався рух клубів католицької інтелігенції. Влада перестала регламентувати кількість клубів, які виникали в різних містах і містечках. Незважаючи на арешт лідера КПП Л. Мочульського і деяких інших членів, ця партія продовжувала організовувати збори та демонстрації з вимогами повної суверенності країни. Пожвавилася діяльність різноманітних політичних і громадських об’єднань, які виступали проти монопольного становища ПОРП.

Наприкінці 1980 р. **структури “Солідарності”** зміцнилися, охопивши близько 54 % працюючих на державних підприємствах і в установах. У рамках “Солідарності” виникли галузеві профоб’єднання, виникали комітети захисту ув’язнених за переконання. Наприкінці січня 1981 р. пройшов перший з’їзд профспілкової преси, на якому було створено *Пресову агенцію “Солідарність”*. Вона сприяла швидкому розвитку й поширенню газет, часописів і видань, що виходили поза цензурою. Кожний регіон і багато підприємств мали свою поліграфічну базу й друкували інформаційні бюлетені, газети, листівки, тематичні брошури. У видавничих центрах “Солідарності” видавали заборонену раніше еміграційну літературу, яка легально продавалася на вуличних лотках. На першому плані були видання, в яких йшлося про замовчувані питання польсько-радянських стосунків, зокрема розстрілів польських офіцерів у Катині в 1940 р., Варшавське повстання 1944 р. Поінформованість суспільства стрімко зростала. Виникла література т.зв. “другого обігу”, яка в наступні роки відіграла важливу роль у політичному житті країни.

У середині лютого 1981 р. після тривалих дискусій ККП “Солідарності” оголосила проект програми об’єднання. У ньому еkleктично поєднувалися “кращі національні традиції, моральні засади християнства, політичні виклики демократії і соціалістична суспільна думка”, підкреслювалося, що відродження країни неможливе без змін у політичній системі, насамперед у порядку виборів до представницьких органів влади. Проект програми, який обговорювався в усіх структурах “Солідарності”, сприяв консолідації лав профоб’єднання. Лідер спілки Л. Валенса прагнув усіма засобами централізувати організацію, приборкати анархічні дії представників регіонів і підприємств, заспокоїти радикальних діячів з тим, щоб створити потужний опозиційний табір, здатний протистояти правлячій партії, змусити її проводити демократичні реформи. Авторитет лідера “Солідарності” зріс після того, як 15 січня 1981 р. делегація “Солідарності” побувала на прийомі у папи Іоанна Павла II. Л. Валенса ще два рази (19 січня і 6 лютого) зустрічався з папою й вів з ним розмови, під час яких йшлося про

небезпеку радикальних дій. Папа майже відкрито підтримував “Солідарність” в її прагненні демократизувати Польщу.

Нове страйкове напруження в країні в січні 1981 р. змусило правлячу еліту перегрупувати сили. 9 лютого відбувся черговий пленум ЦК ПОРП, присвячений аналізу політичної ситуації в країні. Основну доповідь зробив представник партійних догматиків Т. Грабський, який запропонував змінити склад уряду й поставити на його чолі генерала В. Ярузельського, сподіваючися на проведення більш жорсткої політики щодо опозиції. Через два дні сейм затвердив В. Ярузельського на посаді голови Ради міністрів. У новому уряді одним із заступників прем’єра став знаний партійний ліберал, головний редактор популярного тижневика “Політика” *Мечислав Фелікс Раковський*. Керівником управління Ради міністрів призначено генерала М. Янішевського, ще декілька генералів посіли важливі посади в міністерствах. Оригінальний склад уряду свідчив про намір навести в країні порядок, покласти край анархізації життя і зміцнити державну владу. У традиційному виступі в сеймі з програмою уряду В. Ярузельський закликав населення й “Солідарність” припинити страйки з новими вимогами, надати уряду “90 спокійних днів” для наведення порядку в господарстві та владних структурах.

Уряд В. Ярузельського. Переважна частина польської громадськості, в тому числі “Солідарності” позитивно поставилася до нового уряду, що було пов’язано з втомленістю суспільства від постійних страйків, погіршенням ситуації на продовольчому і товарному ринках, а також традиційною повагою поляків до національних збройних сил. Про особу генерала полякам було відомо небагато, але деякі риси його біографії викликали інтерес. Він народився у збіднілій шляхетській родині в центральній частині Польщі, здобув класичну освіту в католицькій школі, в 1939 р. разом з батьками був вивезений до Сибіру, звідки потрапив до Польської армії З. Берлінга, а з нею – до Польщі, де зробив швидко військову кар’єру. На військових посадах багато контактував з радянськими колегами, вирізнявся амбітністю, дисциплінованістю, організаційними здібностями, добрим володінням мовою, позірною скромністю. Не меншу увагу привертала постать М.Ф. Раковського, сина поморського селянина, який також розпочинав діяльність як військовий, а пізніше став редактором партійного тижневика “Політика”. Напередодні пленуму ЦК ПОРП він опублікував статтю *Шанувати партнера*, в якій закликав до порозуміння з “Солідарністю”. В уряді він відповідав за контакти з профспілками й роботу освітньо-культурних міністерств. Таке поєднання політичних постатей у новому уряді свідчило про альтернативні підходи: діалог з опозицією до певної межі і можливість політики “твердої руки”. Про такі наміри голови уряду свідчили наступні кроки. Відразу після обрання на посаду прем’єра В. Ярузельський провів з військовими і представниками МВС таємну воєнну гру за сценарієм запровадження воєнного стану. На підставі гри був опрацьований документ *Інформація про підготовку держави до введення воєнного стану*, який він незабаром представив радянським керівникам. 10 березня 1981 р. В. Ярузельський особисто зустрівся з Л. Валенсою. Під час зустрічі вдалося дійти згоди майже з усіх спірних питань економічного і політичного характеру.

Новий уряд отримав у спадок драматичну ситуацію: правляча партія роздиралася суперечностями між масами рядових членів, які симпатизували ідеям “Солідарності”, і апаратчиками, що рішуче заперечували проти суттєвих змін. Щомісяця понад 20 тис. членів ПОРП залишали її лави. Авторитет ПОРП у суспільстві різко впав: незалежне дослідження, проведене восени 1980 р. французьким тижневиком “Парі-мач”, показало, що лише 3 % поляків голосували би за ПОРП у випадку вільних виборів. Опозиційний табір “Солідарності”, який швидко зростав, об’єднував близько 9 млн. членів, налічував близько 40 тис. штатних працівників і добровольців, утримував мережу рухливих

видавництв, а головне, мав ідею демонтажу тоталітарної системи та харизматичного лідера Л. Валенсу. Щоправда, в НСЗЗ “Солідарність” об’єднувалися дуже різноманітні опозиційні до режиму течії та сили, які по-різному бачили шляхи і способи його зміни. Радикальні угруповання прагнули рішучих дій і повалення режиму, не зважаючи на можливі наслідки. Помірковані діячі швидко усвідомили небезпеку втягнення руху до виру громадянського конфлікту. Важливу роль у стримуванні емоцій та запобіганні необдуманим діям відігравали численні експерти й радники Л. Валенси, які виводилися з середовища дисидентської інтелігенції – Т. Мазовецький, Б. Геремек, В. Сіла-Новіцький, Я. Ольшевський, Я. Куронь, А. Міхнік та ін.

Суспільний спокій, зумовлений зміною уряду, тривав недовго. Ще у січні 1981 р. за ініціативою Кремля було вирішено провести в березні на території Польщі та сусідніх держав великі військові маневри армій ОВД “Союз 81”, які були неприхованим попередженням як для польських комуністів, так і для опозиції. Наприкінці лютого 1981 р. у Москві відбувся XXVI з’їзд КПРС, на якому польське керівництво ще раз було попереджене про необхідність рішучих дій проти “контрреволюції”. У свою чергу, поляки привезли до Москви *план операції “Весна”*, який передбачав запровадження в країні воєнного стану навесні 1981 р., коли населення буде змучене страйками та ринковими труднощами (план, зокрема, передбачав арешт понад 4 тис. діячів опозиції, список яких був складений працівниками МВС). Щоправда, під час особистої зустрічі з радянськими керівниками С. Каня і В. Ярузельський переконували, що тогочасний момент був несприятливим для запровадження воєнного стану через розкол у ПОРП, послаблення державного апарату, проопозиційними настроями населення. 16 березня вчення військ ОВД розпочалися. А на початку березня спецслужби Польщі вчинили кілька провокацій: були затримані Я. Куронь і А. Міхнік й попереджені про невіїзд, невідомі особи жорстоко побили 86-річного діяча підпільного руху часів Другої світової війни й учасника дисидентських організацій Антонія Пайдака, було встановлено нагляд за керівними діячами “Солідарності”. 19 березня стався конфлікт у Бидгощській національній раді: група діячів Бидгощського регіону “Солідарності” на чолі з його головою радикалом *Яном Рулевським*, що брала участь у засіданні під час розгляду питання про селян і сільське господарство, була міліцією усунута із залу, а три особи, в тому числі голова, після цього побиті. Обставини інциденту свідчили, що це була провокація, організована консерваторами в ПОРП С. Ольшовським і Т. Грабським, які перед подіями прибули до Бидгощі.

Бидгощська криза. Звістка про інцидент у Бидгощі швидко розійшлася по країні. Члени Президії ККП того ж дня прибули до Бидгощі й тут ухвалили рішення про розрив усіх попередніх домовленостей з урядом. У наступні дні в північних воєводствах пройшли короткотривалі політичні страйки і демонстрації протесту проти дій міліції та спецслужб. ККП “Солідарності” після бурхливих дебатів щодо подальших дій ухвалила призначити на 27 березня загальнопольський 4-годинний попереджувальний страйк, а у випадку невиконання вимог – покарати винних за інцидент – розпочати 31 березня безтерміновий генеральний страйк. Попереджувальний страйк пройшов організовано 27 березня і став найбільшою політичною акцією в історії польського робітничого руху; його підтримали багато організацій ПОРП на підприємствах. Розмах руху зауважили навіть у Кремлі, звідки надійшов наказ продовжити термін учень “Союз 81”, і того ж дня до Варшави прибула велика група радянських генералів та офіцерів КДБ на чолі з командувачем армій ОВД маршалом В. Куліковим. Ситуація дозрівала до серйозного політичного конфлікту. У вищому ешелоні ПОРП тривали дискусії щодо реакції на події. Вимоги “Солідарності” торкалися фундаментальних питань політичного устрою Польщі: встановлення конституційного правопорядку, доступу об’єднання до засобів

масової інформації, реєстрації НСЗЗ індивідуальних селян “Солідарність”. Виступаючи на засіданні політбюро ЦК ПОРП 24 березня, С. Каня стверджував, що “згода на (демократичні. – Л.З.) вибори до сейму сьогодні, а завтра – мирний фінал захоплення влади”.

28 березня 1981 р. розпочалося засідання ЦК ПОРП. На адресу вищого органу партії надійшло близько 500 резолюцій партійних організацій і робітничих колективів з вимогами розпочати переговори з “Солідарністю” і терміново скликати надзвичайний з’їзд партії. Ті самі мотиви прозвучали у виступах представників робітників на пленумі. Консерватори (Т. Грабський і С. Ольшовський) домагалися силових дій проти “Солідарності”. Залишившись у меншості, вони подали заяви про вихід з політбюро, але після серії кулуарних переговорів забрали їх. Переважила поміркована лінія С. Кані погодитися на переговори з “Солідарністю”. Проте комюніке пленуму містило гостре попередження опозиції, що у випадку генерального страйку влада може звернутися по допомогу до союзників. Того ж дня посередниками в переговорах між урядом і “Солідарністю” виступили група інтелектуалів і примас С. Вишинський. 30 березня у Варшаві розпочалися переговори між урядом, який представляв М.Ф. Раковський, і делегацією ККП НСЗЗ “Солідарність”, очолюваною Л. Валенсою. Увечері вдалося досягти компромісу і підписати порозуміння, за яким генеральний страйк відмінявся, уряд вибачався за інцидент у Бидгощі й обіцяв провести розслідування з покаранням винних у брутальному поводженні, дав згоду зареєструвати спілку індивідуальних селян; інші питання відкладалися до наступних переговорів. Небезпека зовнішньої інтервенції була тимчасово відвернена.

Оцінки “**варшавського порозуміння**” були різними: консервативні сили ПОРП вважали його подальшим відступом і зрадою, радикальні групи в “Солідарності” – називали “гнилим компромісом”, який не розв’язував назрілих проблем. 31 березня на засіданні ККП “Солідарності” частина діячів виступила з критикою “авторитаризму” Л. Валенси. Попри це вдалося провести рішення про відкликання генерального страйку (25 голосів “за”, 4 “проти”, 6 “утримались”). Після цього А. Гвезда і К. Модзелевський оголосили про свій вихід з ККП; з посади секретаря ККП був відкликаний А. Целінський. У середовищі “Солідарності” почала складатися позастатутна структура – *Мережа організацій провідних підприємств праці*, яка об’єднувала кілька профорганізацій великих закладів. Її організатор – Є. Мілевський – мав на меті утворити потужну опозиційну *Польську партію праці*, яка б могла успішно виступити під час демократичних виборів до сейму. У документах партії, що поширювалися навесні-влітку 1981 р., переважали радикальні вимоги перебудови державного устрою з усуненням від влади комуністів. Поширився і посилювався рух *комітетів захисту політв’язнів*; 9 травня рух провів загальнопольський з’їзд. 3 квітня вийшов з друку перший номер *тижневика “Солідарність”*, редагований Т. Мазовецьким. Преса “Солідарності”, незважаючи на великі накладі, швидко розходила серед населення.

Варшавське порозуміння викликало роздратування Кремля. 3 квітня 1981 р. С. Каня і В. Ярузельський на вимогу Москви були літаком доставлені до м. Бреста (Білорусь), де у залізничному вагоні відбулися таємні переговори з керівниками радянських силових відомств Ю. Андроповим (КДБ) і Д. Устіновим (МО), котрі вимагали негайного введення в Польщі воєнного стану і розправи з опозицією. С. Каня і В. Ярузельський виправдовувалися тим, що утримують контроль над ситуацією й обіцяли шукати шляхи зміцнення влади. Їм вдалося переконати співрозмовників у недоцільності силових кроків у даний момент. І все ж радянське керівництво продовжувало чинити тиск на поляків, зосереджуючи на терені країни (в м. Легніца) військові кадри для проведення можливої інтервенції. На засіданні політбюро ЦК КПРС генсек Л. Брежнєв роздратовано говорив

про польських керівників: "...Взагалі віри в них мало, тому що вони хоча й слухають [нас], а не роблять так, як ми радимо".

У середовищі ПОРП продовжувалися дискусії навколо "варшавського порозуміння". На великих підприємствах, де були переважні впливи "Солідарності", більшість комуністів висловлювалася за реформування партії та устрою. 15 квітня 1981 р. прихильники реформ в ПОРП скликали в Торуні "партійний форум" з участю 750 делегатів від партійних організацій великих закладів та університетів, на якому схвалили платформу проведення реформ у ПОРП, що повинна була пролунати на майбутньому з'їзді партії. Такий розвиток подій був небезпечним як для консервативного крила ПОРП, так і для вищого партійного керівництва. 29 квітня зібрався черговий X пленум ЦК ПОРП, на якому виявилися розбіжності серед партійної верхівки. С. Каня звинувачував "Солідарність" у "повзучій контрреволюції", критикував реформістську течію в ПОРП за відхід від "ленінських засад" партійного будівництва, наголошував на можливостях національного порозуміння в інтересах Польщі. Консерватори атакували М.Ф. Раковського за поступливість щодо "Солідарності". Пленум ухвалив рішення створити *Комісію для з'ясування помилок і зловживань у партії та державі*, яку очолив Т. Грабський, а також визначив термін IX надзвичайного з'їзду ПОРП – середина липня 1981 р. Були також затверджені "Тези ЦК ПОРП на з'їзд", в яких містилися пропозиції, щоб "Солідарність" увійшла до скомпрометованого Фронту єдності нації, а також взяла участь в спільному проведенні першотравневих маніфестацій. Обидві пропозиції були відкинуті керівниками профоб'єднання.

З 25 квітня розпочалися переговори між представниками "Солідарності" та уряду щодо укладення довготривалої угоди. Робота проходила в тематичних групах. У деяких з них переговори завершилися угодою, але з найбільш гострих політичних питань (незалежність судівництва, доступ і контроль за ЗМІ, створення незалежних профспілок в армії та міліції) уряд не погоджувався на поступки. Назагал напруга в країні в травні дещо спала. Цим скористалися консервативні сили, щоб спробувати перехопити ініціативу в свої руки. 15 травня в Катовіцах створено *Партійний форум*, який опублікував програмні тези про створення "Комуністичної партії Польщі", яка б стояла на "марксистсько-ленінських" засадах і вела боротьбу проти "опортунізму", "сіонізму", "націоналізму", "клерикалізму" та інших ворожих ідеологій. Лідер катовіцьких консерваторів А. Жабінський намагався легалізувати партію, але з цього нічого не вийшло. Натомість ці ідеї підхопив часопис *Жечивістосць* (Дійсність), а також *Патріотичне об'єднання "Грюнвальд"*, за лаштунками яких стояли партійні консерватори.

На **настрої польського суспільства** в травні 1981 р. значний вплив мали дві події: 13 травня стався замах на папу Іоанна Павла II, який здійснив турецький терорист, але слід провадив до болгарських і радянських спецслужб (ці підозри не підтвердилися); 28 травня у віці 79 років помер кардинал Стефан Вишинський, похорон якого перетворився на багатотисячну демонстрацію. Невдовзі його спадкоємцем став архієпископ *Юзеф Глемп* – колишній особистий секретар померлого.

Важливим чинником суспільних настроїв було подальше погіршення економічної ситуації: у квітні запроваджено картки на масло, борошно й вироби з нього, в червні – молоко, пральні засоби; з продажу зникли сигарети й алкогольні напої. Активізувалися різного роду спекулянти й перекупники. Роздратування населення викликали черги за всіма продуктами. Престиж державних органів падав. За даними *Центру досліджень громадської думки* (ЦБОС), в червні 1981 р. 24 % опитаних довіряли уряду, лише 6 % – ЦК ПОРП, але 62 % – "Солідарності". Значна частина населення перебувала в стані фрустрації через зростання політичного напруження та матеріально-побутові труднощі,

а також можливість радянської інтервенції. Проте переважали загальні настрої необхідності ґрунтовних системних змін, протиставлення суспільства і влади – “ми і вони”.

Зміни в польському суспільстві були помічені також у Москві. Ще у квітні 1981 р. у внутрішньому документі ЦК КПРС було записано, що “ПОРП значною мірою втратила контроль над процесами, що відбуваються в суспільстві”. 5 червня 1981 р. посол СРСР в Польщі Б. Арістов передав С. Кані *Лист ЦК КПРС до ЦК ПОРП*, в якому йшлося про “серйозну небезпеку для соціалізму в Польщі та існування Польщі як вільної і незалежної держави”. Польське керівництво звинувачувалося в поступках на користь “внутрішньої контрреволюції, що спирається на підтримку з боку закордонних імперіалістичних диверсійних осередків”, проведенні політики компромісів, котра не дає ефекту. Лист завершувався традиційними погрозами зовнішнього втручання в справи Польщі, якщо не буде зроблено рішучого кроку для відвернення “катастрофи”. Наслідком листа було термінове скликання 9 червня пленуму ЦК ПОРП, на якому консерватори (Т. Грабський) поставили вимогу зміни керівництва партії та уряду. Однак перед загрозою неконтрольованого розвитку подій більшість членів ЦК висловилися за збереження старого складу керівників та їх політичної лінії (89 голосів “за”, 24 “проти”). За свідченням учасників подій, погрози з боку Москви змусили консолідуватися помірковану частину керівництва.

Червневий пленум відбувся в період, коли йшла звітно-виборна кампанія в організаціях ПОРП напередодні її IX надзвичайного з’їзду. Щоб не допустити обрання на з’їзд більшості прихильників реформ, які виводилися з “Солідарності” або т.зв. “горизонтальних структур” партії, керівництво ЦК ПОРП застосувало безпрецедентний тиск на делегатів воєводських партконференцій. **IX надзвичайний з’їзд ПОРП** зібрався у Варшаві 14 липня 1981 р. за участю близько 2 тис. делегатів (20 % – члени “Солідарності”), що представляли 2,8 млн. членів партії. Переважали помірковані представники партійного апарату, які надавали з’їзду загальну тональність. У звітній доповіді С. Каня піддав критиці економічну політику 70-х років, підтвердив лінію на порозуміння з “Солідарністю” за умови усунення з її лав “ворожих елементів”, висловив думку, що профоб’єднання може бути включене до соціалістичної системи, але як профспілка, а “не опозиційна політична партія”. З’їзд ухвалив “Програму розвитку соціалістичної демократії, зміцнення керівної ролі ПОРП в соціалістичному будівництві й суспільно-економічній стабілізації країни”, в якій містилися загальні фрази на захист соціалістичного устрою Польщі. Принцип “керівної ролі партії”, винесений в назву документа, свідчив про небажання зробити крок у бік демократизації. У перший день роботи з’їзду було схвалено новий статут партії, який дещо розширяв внутріпартійну демократію (таємні вибори, обмеження термінів посідання виборних посад, контроль за діяльністю апарату з боку парторганізації тощо). У результаті проведення виборів до ЦК за новим статутом його склад оновився на 88 %. Найбільшу кількість голосів отримав В. Ярузельський (1615 з 1909), далі йшли С. Каня (1335), К. Барціковський (1269), натомість мінімальною кількістю голосів пройшли у ЦК М.Ф. Раковський і С. Ольшовський. З’їзд таємним голосуванням обрав першим секретарем С. Каню. Але до складу політбюро, сформованого новим складом ЦК, знов увійшли як реформатори (К. Барціковський, Г. Кубяк, Я. Лабенцький), так і консерватори (С. Ольшовський, А. Сівак); новою постаттю у складі політичного керівництва партії стала робітниця з Радома, член “Солідарності” *Зоф’я Гжиб*.

Ухвали з’їзду були сприйняті суспільством прохолодно: основні питання, які хвилювали більшість населення – реформи господарства, демократизація політичної системи, поліпшення умов життя – потонули в загальних фразах. Невдовзі після з’їзду розпочалися економічні страйки в Лодзі, т.зв. “голодні марші” жінок і дітей в багатьох

містах під саркастичними гаслами “Йдемо до комунізму, просимо не їсти на марші!”. Важливим підсумком з’їзду було зміцнення позицій В. Ярузельського, який поступово ставив на ключові урядові посади своїх прибічників: міністром внутрішніх справ став колишній керівник військової контррозвідки генерал *Чеслав Кіщак*, міністром адміністрації – генерал *Тадеуш Гупаловський*, представником уряду по зв’язках з пресою – публіцист *Єжи Урбан*. Восени 1981 р., на противагу “Солідарності”, почалося формування галузевих професійних спілок, які успадкували майно колишньої Центральної ради профспілок, а також з березня 1981 р. діяла Конфедерація автономічних професійних спілок, яка не приєдналася до “Солідарності”.

Керівники “Солідарності” сліdkували за подіями, що розгорталися на з’їзді ПОРП. Наприкінці липня 1981 р. ККП проводила постійні засідання, обговорюючи ситуацію в країні напередодні скликання I з’їзду “Солідарності”. Головним питанням було ставлення до влади. Лунали радикальні голоси (З. Буяк, Я. Рулевський), що закликали до рішучих дій. Однак більшість членів ККП та експертів підтримали Я. Куроня, який пропонував не піддаватися на провокації і створювати знизу альтернативні самоврядні структури, котрі б з часом трансформували режим. На початку серпня в обстановці страйку транспортників, які заблокували центр Варшави, вимагаючи передачі справ постачання населення продуктами харчування під контроль профспілок, розпочалися переговори між урядовим комітетом до справ профспілок і делегацією “Солідарності”. Вони проходили в напруженій атмосфері взаємних звинувачень. Вимоги “Солідарності” щодо створення спільних урядово-профспілкових комісій контролю за розподілом продуктів серед населення були рішуче відкинуті М.Ф. Раковським. Переговори зайшли у глухий кут, що дало привід уряду розпочати гостру пропагандистську кампанію проти керівників “Солідарності”, котрі нібито їх зірвали, прагнувши привести країну до внутрішнього та міжнародного конфлікту.

Водночас 14 серпня 1981 р. С. Каня і В. Ярузельський вилетіли до Криму на зустріч з вищим керівництвом СРСР. Л. Брежнев наполягав на рішучих діях проти “Солідарності”, обіцяв матеріальну, моральну та військову підтримку. Польські лідери стверджували, що утримують контроль над ситуацією й будуть діяти згідно з усталеним планом таким чином, щоб “не втягнути Радянський Союз у проблеми конфронтації”. В. Ярузельський запевнив радянських керівників, що на випадок конфлікту в них “не затремтить рука”. Він мав всі підстави так говорити, тому що в березні 1981 р. план запровадження в Польщі воєнного стану, розроблений офіцерами МО і МВС й затверджений *Комітетом оборони країни* (КОК), був підписаний першим секретарем ПОРП. Незважаючи на це, лідери СРСР оголосили про проведення з 4 по 12 вересня великих вчень радянської армії на теренах Білорусі та Прибалтики.

У наелектризованій пропагандистською кампанією обстановці 5 вересня 1981 р. в спортивному комплексі “Олівія” м. Гданська розпочав роботу **I Крайовий з’їзд делегатів “Солідарності”** з участю 898 посланців з 38 регіонів Польщі, а також представників профспілкових організацій переважно західних країн. “Солідарність” налічувала 9,5 млн. членів. Середній вік делегатів дорівнював 35 рокам; робітники становили 22 %, службовці – 43 %, члени ПОРП – 9 %. З’їзд розпочався Службою Божою в Кафедральному соборі дільниці Оліва, яку відслужив примас Ю. Глемп. Робота проходила у два тури: від 5 до 10 вересня і від 26 вересня до 7 жовтня, щоб у перерві комісії могли спокійно підготувати основні документи. На початку розгорнулися бурхливі дискусії з процедурних та інших формальних питань. Демократизм організації форуму часом переходив у некерований балаган. Поступово з’їзд увійшов у нормальне річище й схвалив кілька документів. Серед них було *Послання до людей праці Східної Європи* (автор Я. Літинський), яке закликала до “солідарності з усіма тими, хто бореться

за свободу, права людини і профспілковий рух”. Документ мав провокативний характер щодо східного сусіда Польщі і, разом з тим, був психологічним проривом в ідеологічному паравані, який впродовж багатьох років тяжів над поляками. З’їзд обрав Програмну комісію на чолі з Б. Геремеком, 13 тематичних робочих груп. Одночасно з’явився коментар ТАРС, в якому з’їзд було названо “антисоціалістичною та антирадянською оргією”. 16 вересня політбюро ЦК ПОРП опублікувало заяву, в якій “Солідарність” звинувачувалася в порушенні угод серпня-вересня 1980 р. і сповзанні на анти-соціалістичний шлях. Через Посольство СРСР в Польщі польським керівникам було передано лист ЦК КПРС з вимогою вжити рішучих заходів проти “контрреволюції”.

Нагнітання постійних погроз в офіційних ЗМІ досягло апогею в другій половині вересня і жовтні 1981 р. Пропаганда лякала людей апокаліптичними картинами можливої громадянської війни, вміло вихоплюючи окремі фрази з виступів діячів “Солідарності”, в яких йшлося про силове розв’язання конфронтації з владою. Втомлене суспільство прагнуло стабілізації, про що свідчило зменшення підтримки “Солідарності” восени 1981 р. порівняно з весною (на 20 %). У вищому ешелоні влади виникли розбіжності між С. Канею і В. Ярузельським. Останній почав схилитися до силового розв’язання протистояння. 13 вересня В. Ярузельський в суворій таємниці скликав КОК за участю С. Кані. Усі члени комітету висловилися за впровадження воєнного стану, було розпочато конкретні дії для проведення широкомасштабної операції. С. Кани фактично був відсторонений від прийняття політичних рішень.

26 вересня розпочалася робота другого туру I з’їзду “Солідарності”. На ньому професор Е. Ліпінський оголосив про саморозпуск КСС-КОР у зв’язку з тим, що його програмні цілі реалізує “Солідарність”. Під час нових дискусій серед делегатів визначилися два табори: “фундаменталістів”, налаштованих на дальшу боротьбу з ПОРП і режимом (А. Гвязда, М. Юрчик, Я. Рулевський), і “прагматиків” (Л. Валенса), готових йти на компроміси. У боротьбі за керівну посаду голови *Крайової комісії* (КК) “Солідарності” перемогу здобув Л. Валенса (55 % голосів), випередивши більш радикальних конкурентів. Невдоволені розвитком подій радикали намагалися внести в атмосферу з’їзду націоналістичні й антисемітські настрої, спрямовуючи їх вістря проти дорадників та експертів з грона КСС-КОР. Після шести турів голосування були обрані 69 членів Крайової комісії, до яких долучилися 39 керівників регіональних організацій. Президія КК налічувала 19 осіб.

Тільки в останній день роботи з’їзду делегати обговорили і схвалили програму об’єднання під назвою *Самоврядна Річпосполита*. У першому пункті програми “Солідарність” визначалась як “професійна спілка та великий суспільний рух”, який об’єднує людей праці різних соціальних і світоглядних орієнтацій. Підставою для об’єднання служили християнські цінності, національні традиції й демократичні інститути. Програма ставила за мету запровадження в країні політичного плюралізму, громадянських прав і свобод, проведення економічної реформи на засадах планово-ринкового господарства під контролем робітничих самоврядних органів. Соціально-економічна частина програми була найбільш еклектичною та нечіткою, містила елементи анархо-синдикалізму, що передбачав зменшення ролі держави на користь трудових колективів. У тексті програми не було згадки про соціалізм, натомість були включені положення про повагу до існуючих геополітичних реальностей та союзників Польщі за умови їх підтримки суспільством. Об’єднання орієнтувалося на розв’язання суспільних проблем і конфліктів через діалог та компроміси, прагнуло до утопічного “третього шляху”, відмінного від державного соціалізму і стихійного капіталізму. Загалом програма “Солідарності” відхиляла існуючий в Польщі устрій, опертий на владі

комуністичної партії та її ідеології, накреслювала напрями можливої його поступової трансформації в бік демократії та ринкових економічних відносин.

Завершення з'їзду "Солідарності" збіглося з подальшим погіршенням матеріальних умов життя людей. Виробництво постійно падало, інфляція вимітала з ринку товари, картки на продукти не покривалися постачанням, зростали черги і незадоволення населення. У різних містах і містечках виникали стихійні страйки, не санкціоновані КК "Солідарності". Брак палива та енергетичних ресурсів робив песимістичними прогнози щодо майбутньої зими. 23 жовтня "Солідарність" провела одноденний загальний попереджувальний страйк протесту проти поганого постачання й офіційної пропаганди залякування. Однак певна частина спілчан не підтримала заклик. Серед населення поширювалося переконання, що можливості тиску на уряд вичерпали себе. Радикальні кола "Солідарності" вимагали більш рішучих дій, закликали усувати організації ПОРП з підприємств і установ, брати заклади під робітничий контроль.

16 жовтня 1981 р. почав роботу черговий пленум ЦК ПОРП, на якому С. Каня висловився за продовження політики мирного виходу з кризи. Однак його доповідь зустріла гостру критику членів ЦК. С. Ольшовський вимагав пов'язати долю країни з армією. Після тривалих нарад ЦК проголосував за відставку С. Кані й обрання першим секретарем В. Ярузельського, який зберіг за собою посади прем'єра і міністра оборони. У першій офіційній промові В. Ярузельський висловився за політичне порозуміння з "Солідарністю", але наголосив, що у випадку подальшої конфронтації застосує надзвичайні засоби. Водночас розпочалася підготовка до переходу владних важелів під контроль армії. 24 жовтня з'явилося коротке повідомлення про скерування до сільської місцевості спеціальних *Військових оперативних груп* (ВОГ), котрі повинні були допомогти "навести порядок" в роботі місцевої адміністрації. Через місяць такі ВОГ з'явилися в містах – органах адміністрації та на великих підприємствах з тою самою метою. Насправді йшлося про проведення операції із запровадженням воєнного стану. У жовтні Рада міністрів ухвалила рішення про двомісячну відстрочку звільнення в запас військових, які відслужили свій термін. Можна констатувати збіг між обранням В. Ярузельського першим секретарем і зміною позиції Москви щодо Польщі: з цього часу радянські керівники відмовилися від введення військ ОВД до Польщі, покладаючися на рішучі дії генерала.

30 жовтня, виступаючи на засіданні сейму, В. Ярузельський запропонував утворити *Раду національного порозуміння* (РНП) в складі представників союзних партій, профспілок, "Солідарності" і костела, надати уряду надзвичайні повноваження для виходу з кризи. Генерал пропонував останній шанс для мирного розладування ситуації, вимагаючи тимчасової заборони страйків. 4 листопада В. Ярузельський представив свої пропозиції виходу з кризи на зустрічі з примасом Ю. Глемпом і Л. Валенсою. Ю. Глемп погодився з ідеєю створення РНП, але Л. Валенса рішуче її відкинув. До прискорення дій генерала спонукала також інформація контррозвідки про те, що в США стало відомо про план запровадження воєнного стану, і вона може бути у будь-який момент передана "Солідарності". Американці поспішили терміново переправити до США полковника Генштабу ВП *Ришарда Куклінського* з родиною, який був давнім агентом ЦРУ і брав участь в розробці плану воєнного стану. Приблизно тоді ж утік на Захід й високопоставлений офіцер польської контррозвідки Є. Сумінський.

Наприкінці листопада 1981 р. вибухнули студентські страйки з вимогами прискорення реформи вищої освіти, а також на знак солідарності зі студентами Вищої інженерної школи в Радомі, які протестували проти дій ректора. 25 листопада застрайкували студенти *Вищої офіцерської пожежної школи* у Варшаві, вимагаючи підпорядкувати заклад Міністерству вищої освіти, щоб зберегти право створювати незалежні

студентські організації. 2 грудня спецзагони міліції при підтримці гелікоптерів захопили школу й силою усунули з неї студентів, а заклад закрили. Застосування сили спричинило термінове засідання Президії КК “Солідарності” в Радомі 3 грудня 1981 р., яке відбувалося за закритими дверима. На ньому пролунали гострі емоційні слова на адресу влади, яка “прикривається плащем про національне порозуміння, а сама готується до атаки на спілку”. Роздратування членів керівництва “Солідарності” викликав проект закону про надання уряду надзвичайних повноважень, який знаходився на розгляді в сеймі. Було вирішено на випадок схвалення закону оголосити 17 грудня 24-годинний загальний попереджувальний страйк, який повинен перерости у безтерміновий генеральний страйк. Один з агентів служби безпеки і водночас керівник “Солідарності” в м. Піле Е. Нашковський зробив запис радомського засідання, який через декілька днів був використаний владою для звинувачення профоб’єднання в прагненні здійснити державний переворот.

5 грудня відбулося засідання політбюро ЦК ПОРП, яке було схвалило рішення використати сприятливий момент для розгрому “Солідарності” та всіх опозиційних сил. Прем’єр одержав “карт-бланш” на запровадження воєнного стану у відповідний момент. 9 грудня В. Ярузельський прийняв рішення про оголошення воєнного стану з 12 грудня, про що поінформував групу високопоставлених військових. У суботу, 12 грудня, В. Ярузельський ще чекав на сигнали про симптоми змін у становищі КК “Солідарності”, яка в той час проводила засідання в Гданську. Не дочекавшись позитивної інформації, о 14 год. він дав наказ розпочати *Операцію W*. Того ж дня спеціальні групи міліції та армії отримали наказ про інтернування осіб за заздалегідь складеними списками. О 1 год. в ніч з 12 на 13 грудня 1981 р. терміново скликана Державна рада затвердила декрет про **запровадження в Польщі воєнного стану** і три декрети про зміни в кримінальному кодексі (лише голова Об’єднання “Пакс” Р. Рейфф голосував проти). На той час, коли Державна рада ухвалювала декрети, вже не працювали телефони, телеграф, пошта, тривали арешти діячів “Солідарності”, військові підрозділи взяли під контроль важливі об’єкти комунікації, промислові та адміністративні будинки. Л. Валенсу під примусом привезли літаком до Варшави і розмістили під охороною на одній з партійних дач. Після переговорів з ним і відмови профспілкового лідера підписати звернення до населення щодо лояльності, він був переведений до місця інтернування в Арламові (біля Перемишля). Упродовж ночі з 12 на 13 грудня 1981 р. було затримано кілька тисяч осіб, здебільшого діячів, радників і експертів “Солідарності”. Інтернованих розміщали в 49 спеціально обладнаних відпочинкових осередках, перетворених на тимчасові табори. Після перевірки особистих даних частина інтернованих була випущена під підписку про лояльність. За наближеними даними в перші дні після оголошення воєнного стану через інтернування пройшло понад 10 тис. осіб. Серед них були також 32 представники колишньої партійної еліти, в тому числі Е. Герек, П. Ярошевич, Е. Бабюх, Є. Лукашевич та ін. Для проведення “Операції W” було задіяно близько 100 тис. працівників міліції, служби безпеки і армії, понад 3 тис. танків і бронетранспортерів, 10 тис. вантажних автомобілів. Були захоплені всі приміщення “Солідарності” і конфісковано її майно.

Рис.77. В. Ярузельський оголошує воєнний стан по телебаченню 13 грудня 1981 р.

13 грудня від 6 год. ранку один канал радіо і один телебачення (з 12 год.) почали надавати промову генерала

В. Ярузельського, який повідомив про запровадження в країні воєнного стану відповідно до діючої Конституції і перебрання повноти влади *Військовою радою національного порятунку* (Войськовою радою оцалення народного, ВРОН) у складі 21 генерала і офіцера ВП. Генерал послався на потребу порятунку країни, яка прямує до загальнонаціональної катастрофи через розладнання державного апарату і господарства, прагнення керівництва “Солідарності” завести країну до “прірви братовбивчої війни”. Він ствердив, що йдеться не про військовий замах або диктатуру, а повернення країни на рейки правопорядку і нормального життя. Було повідомлено також про затримання осіб, відповідальних за політичні прорахунки минулого десятиріччя й розпалювання ненависті. Промова генерала і наступні повідомлення супроводжувалися патріотичною атрибутикою, яка підкреслювала національний характер всієї акції.

На світанку 13 грудня (в неділю) поляки через вікна своїх помешкань побачили на вулицях міст і містечок численну військову техніку, патрулі, які затримували й контролювали автомобілі та перехожих. Упродовж дня радіо і телебачення передавали зміст декретів Державної ради і нові розпорядження ВРОН. *Декрет про воєнний стан* тимчасово обмежував конституційні права громадян, запроваджував нові вимоги організації праці, пересування в межах країни та за кордон, передавав адміністративні функції під контроль спеціальних груп військових, забороняв діяльність партій та громадських організацій, в тому числі “Солідарності”, а також скасовував право страйку й акцій протесту. Усі товариства і ЗМІ, крім урядових, повинні були одержати дозвіл на продовження діяльності. Запроваджувалася міліційна година від 22 до 6 год. ранку. Міліція та армія одержали широкі повноваження щодо наведення порядку у громадських місцях, включаючи застосування зброї (ст. 26). Спеціальні розділи (ст. 42-45) запровадили інститут інтернування (затримання) осіб, які не виконують розпоряджень воєнного стану, а також їх покарання (ст. 46-52). Три інші декрети Державної ради більш докладно окреслювали процедуру інтернування. До них додавалися розпорядження Ради міністрів і галузевих міністерств про порядок функціонування під час воєнного стану. Було запроваджено цензуру кореспонденції, затримано виїзд працівників за межі Польщі, заморожено приватні рахунки в банках. Мілітаризації підлягали транспорт, зв'язок, енергетика, торгівля і 129 найбільших підприємств. Припинено навчання в школах і вищих навчальних закладах. До всіх органів адміністрації, на підприємства та установи були скеровані військові групи або комісари. Розпорядженням міністра оборони до армії були мобілізовані тисячі резервістів. Були закриті кордони і аеропорти. Почали виходити тільки дві центральні газети – “Трибуна люду” і “Жолнеж вольності”. На вулицях міст були розвішані декрети про запровадження воєнного стану і прокламації ВРОН, в яких містилися заклики до спокою та лояльності.

Того ж дня із закликом не допустити кровопролиття, щоб “поляк не бився з поляком”, виступив примас Ю. Глемп. У своїй промові примас підкреслив, що “воєнний стан є вищою необхідністю, вибором меншого зла замість найгіршого”. Заклик до припинення опору владі був на руку ВРОН. Через кілька днів Ю. Глемп утворив Комітет допомоги особам, позбавленим свободи, який виступив на захист інтернованих і переслідуваних. Навколо костельних парафій гуртуватися неінтерновані діячі та симпатизи “Солідарності”, опозиційні до влади кола.

На Заході інформацію про запровадження воєнного стану в Польщі сприйняли насторожено. Побоювання західних лідерів викликала можливість інтервенції військ СРСР. 13 грудня в Брюсселі зібралися міністри закордонних справ країн членів НАТО. Вони зайняли позицію обережного вичікування, щоб не спровокувати різних дій з боку СРСР. Західні аналітики схилилися до думки, що внутрішній конфлікт у Польщі повинні

роз'язати самі поляки; тільки у випадку втручання ззовні Захід може зайняти більш активну позицію. У СРСР не приховували задоволення з факту запровадження воєнного стану, хоча й не висловлювалися публічно. У січні 1982 р. радянський лідер Л. Брежнєв на засіданні політбюро ЦК КПРС говорив: “Складається враження, що генерал [В. Ярузельський] як політичний діяч зміцнів і знаходить, як правило, вірні рішення...”

Запровадження воєнного стану було проведене назагал справно. Більшість осередків опозиції були тимчасово паралізовані. Але доля країни залежала від наступних кроків обох сторін – влади та опозиції, представленої переважно “Солідарністю”, від становища, яке займуть робітничі маси, інтелігенція, селяни. Загальна оцінка подій 13 грудня 1981 р. викликала і продовжує викликати жваві дискусії політиків і вчених. Одні вважають їх державним переворотом, вчиненим групою військових, інші – диктатурою партійної номенклатури, підтриманою СРСР, треті – контрреволюційним переворотом і т.д. З перспективи часу і в ряді подібних подій (Будапешт 1956, Прага 1968) більш чіткою стає картина постійних спроб рятування системи “реального соціалізму” всіма доступними методами. Польський варіант збереження комуністичної системи визначався тогочасним геополітичним становищем, присутністю в країні достатніх внутрішніх сил (армія, міліція, спецслужби, партапарат) і лідерів, здатних накинати суспільству невластивий державний устрій під прикриттям патріотичних гасел, традиційних стереотипів про особливу історичну долю поляків. З цього погляду воєнний стан не був ані державним переворотом, ані контрреволюцією. Він продовжував традиції російського комунізму з наданням переваги державі та силовим методам досягнення цілей.

Присмерк системи: 1982 – 1989 рр.

Репресії. Запровадження воєнного стану стало несподіванкою для опозиції й шоком для більшості населення. Обмеження свобод, арешти та інтернування боляче вдарили по національних почуттях поляків. Більшість керівників “Солідарності” була інтернована, умови воєнного стану ускладнювали налагодження зв'язку між підприємствами та регіонами. Оперативні групи міліції, ЗОМО, військових вживали заходи для попередження масових акцій протесту, проводили нові арешти та інтернування. Однак вже 14 грудня у великих промислових закладах – гданській сточні ім. Леніна, щецінській сточні, Гуті ім. Леніна, шахтах Сілезії – виникли міжзакладові страйкові комітети, які закликали до загального політичного страйку, розповсюджували листівки й прокламації. Того ж дня вцілілі члени КК “Солідарності” поширили відозву із закликом до генерального страйку, вимагаючи скасування воєнного стану та негайного звільнення всіх заарештованих. Її підписали члени КК М. Крупінський, А. Конарський, Е. Шумейко та ін. Одночасно було поширено протест крайових організацій “Солідарності” проти запровадження воєнного стану, в якому зазначалося, що це рішення було антиконституційним, доки його не схвалив сейм, підкреслювалося, що “перехід влади до збройних сил означає кінець правління ПОРП, яка довела націю до катастрофи й зробила посміховище з ідеалів соціалізму”. У протесті стверджувалося, що тільки після звільнення всіх ув'язнених і скасування воєнного стану виникнуть умови для національного порозуміння.

У перші дні воєнного стану страйки охопили понад 200 промислових закладів в різних регіонах країни, університетську молодь. Однак сили правопорядку досить швидко поклали край страйкам, витісняючи робітників з підприємств, проводячи нові арешти. 16 грудня загони ЗОМО з допомогою бронетехніки, газів і гумових палиць захопили гданську сточню ім. Леніна, видаливши з неї страйкарів. Драматичні події того ж дня розгорнулися на шахті “Вуек” у Верхній Сілезії: тут шахтарі намагалися чинити

опір загонам ЗОМО, озброївшись палями, камінням; у сутичках загинуло сім шахтарів, ще два невдовзі померли від ран, було багато поранених. Шахтарі шахт “Земовіт” і “Пяст” в Тихах ще деякий час страйкували під землею, але згодом були змушені піддатися. Силою придушено страйки на інших підприємствах, у вищих навчальних закладах. Спроби організувати маніфестації протесту також завершилися невдачею: їх учасників розганяли, а організаторів заарештовували і виносили швидкі вироки згідно з декретами воєнного стану (від 2 до 10 років позбавлення волі). Під час розгону маніфестації в Гданську було поранено понад 300 осіб. У терміновому порядку спеціальні комісії проводили перевірку працівників підприємств на лояльність і звільняли з роботи активних учасників протестів. Верифікація працівників пройшла в усіх адміністративних установах, ЗМІ, освітніх закладах; усі працюючі були змушені підписувати “листи лояльності” щодо влади. Упродовж перших двох тижнів воєнного стану опір владі було придушено.

22 грудня зібралося на засідання політбюро ЦК ПОРП, на якому ген. Ч. Кішак виступив з доповіддю про перші підсумки запровадження воєнного стану, констатувавши подолання опору опозиції. Щодо плану подальших дій серед керівництва ПОРП виникли розбіжності: частина активу (С. Коцьолек, А. Сівак) вимагала продовження жорстких заходів проти опозиції, заборони “Солідарності”, боротьби з костелом; інша частина діячів (Г. Кубяк, Я. Лабенцький) виступала за збереження ліберального курсу. В. Ярузельський висловився за обережні кроки, котрі б дали змогу поступово зменшити конфронтацію між владою і суспільством, підкреслив потребу проведення реформ з метою піднесення господарства. Політбюро підтримало дії В. Ярузельського і ВРОН.

Органи воєнного стану. У перші дні воєнного стану склався неформальний орган влади, який одержав назву *Директорату*, в рамках якого вирішувалися насущні політичні питання. До Директорату, який збирався щодня для аналізу ситуації, входили, окрім В. Ярузельського, генерали Ч. Кішак, Ф. Сівіцький, М. Янішевський, а також від ПОРП та уряду – К. Барціковський, М. Мілевський, С. Ольшовський, М.Ф. Раковський, Я. Ободовський. Рішення Директорату на місцях виконували військові комісари. Усі прояви несубординації або невиконання рішень тягнули за собою негайне звільнення з роботи. В Гуті “Катовіце” за короткий час було звільнено понад 5 тис. працівників, гданській сточні ім. Леніна – 1400, щецінській сточні ім. Варського – 3000 осіб. Радіо і телебачення були повністю мілітаризовані: керівництво ними перейшло до військових, диктори виступали у воєнній формі; ліберальні журналісти були усунуті від роботи і незабаром, після перевірки, звільнені. На Різдво і Новий рік приписи воєнного стану було дещо злагоджено: скорочено міліційну годину, зменшено перешкоди пересування в межах країни. Проте телефонний зв’язок було відновлено лише 10 січня 1982 р., і кожна розмова попереджувалася записаним голосом “Розмова під контролем”. Поштові відправлення приходили з печаткою “перевірено цензурою”. Офіційна пропаганда постійно друкувала матеріали, в яких запровадження воєнного стану пов’язувалося з планами “Солідарності” захопити владу в країні неконституційним шляхом.

Реакція суспільства. У перші тижні воєнного стану виступи проти влади мали спонтанний характер; з’являлися листівки, написи на стінах будинків, кожного 13 числа місяця у темних вікнах виставлялися запалені свічки тощо. Здебільшого вночі молодь писала на стінах будинків гасла “Врона (асоціація до ВРОН – Л.З.) орла не покона”, “ВРОН геть за Дон”, “Зима ваша, весна наша”, а наступної ночі спеціальні бригади міліції замальовували ці гасла і писали проурядові: “КОР = євреї”, “S = \$”. Поширювалися пісеньки і балади, які висміювали офіційну пропаганду. Загальним символом стала фігура зайця, вуха якого складали літеру “V” (victoria – перемога). Поступово “Солідарність” почала відбудовувати свої структури, нелегальні друкарні,

налагоджувати поштовий зв'язок. Упродовж півріччя підпільні структури виникли в більшості регіонів. Частина діячів об'єднання опинилася за кордоном (Є. Мілевський, А. Смоляр, С. Блюмштайн), де вони зайнялися здобуттям матеріальної підтримки від західних урядів і профоб'єднань. Почали з'являтися перші підпільні бюлетені та часописи підпільної "Солідарності". У 1982 р. було видано близько 800 назв підпільної преси та понад 300 книжок і брошур. *Тижоднік Мазовше* вперше з'явився друком у лютому 1982 р., видавався накладом кілька тисяч примірників і виходив до 1989 р. Видавалися часописи "Арка", "Глос", "Критика", "Карта", "Обуз". Завдяки Зоф'ї та Збігнєву Ромашевським у квітні почало надавати програми нелегальне Радіо "Солідарність", яке діяло до арешту організаторів у лютому 1983 р.

Підпільна "Солідарність". 13 січня 1982 р. кілька членів КК "Солідарності" утворили *Загальнопольський комітет опору* (Огульнопольскі комітет опору, ОКО), який, однак, не став центром об'єднання опозиції. На початку лютого відбулася зустріч представників регіональних структур "Солідарності" (Б. Ліс, Б. Борусевич, А. Галль), на якій вирішено розбудовувати систему конспіративних організацій профоб'єднання в регіонах з наголосом на формуванні "свідомого суспільства". Паралельно тривали дискусії про форми і методи діяльності. Підпілля вдалося нав'язати контакт з інтернованими діячами "Солідарності", отримувати від них інформацію. Я. Куронь передав на волю програмне есе *Тези про вихід з ситуації без виходу*, в якому наголосив на створенні єдиної централізованої організації "Солідарності", здатної протистояти владі, що певного моменту через генеральний страйк покладе край режиму. Інші погляди на відбудову профоб'єднання мали діячі, які уникнули інтернування й діяли в підпіллі. Вони вбачали в "Солідарності" децентралізовану неформальну організацію, що складається з незалежних груп і комітетів, котрі могли б протривати до кращих часів. Однак більшість діячів "Солідарності" боялася поширення радикальних тенденцій і появи тероризму, який би загрожував дальшими репресіями, тому поступово погоджувалися з необхідністю переговорів з владою. До цього закликали "Солідарність" папа Іоанн Павло II і костел. 5 квітня 1982 р. *Суспільна рада* при примасі Ю. Глемпі оголосила *Тези в справі суспільної угоди*, в яких обидві сторони – влада і опозиція – заохочувалися до нав'язання діалогу. При цьому костел надав значну допомогу підпільним структурам "Солідарності", виступав на захист інтернованих та ув'язнених.

22 квітня 1982 р. представники регіонів *Владислав Фрасинюк* (Вроцлав), *Збігнєв Буяк* (Мазовше), *Богдан Ліс* (Гданськ), *Владислав Гардка* (Краків) провели нелегальну зустріч, під час якої утворили *Тимчасову координаційну комісію "Солідарності"* (ТКК). Її завданням було узгоджувати діяльність, спрямовану на відміну воєнного стану, звільнення інтернованих, повернення громадянських прав, відновлення НСЗЗ "Солідарність". Головними формами боротьби з режимом були обрані засоби масового протесту, створення комітетів соціальної допомоги, бойкот "колаборантів", поширення правдивої інформації. Більшість підпільних структур "Солідарності" визнали ТКК і підтримали її заклики до пасивного опору владі, хоча деякі організації діяли за власними програмами. У липні 1982 р. ТКК організувала поза Польщею у Брюсселі *Координаційне бюро за кордоном* на чолі з Є. Мілевським, яке зосередило в своїх руках збір коштів для діяльності підпілля. Кошти надходили від США з фондів ЦРУ, від католицької церкви, від профспілкових організацій західних країн. З різних джерел на підтримку "Солідарності" надійшло близько 30 млн. доларів, які були використані на закупівлю та доставку поліграфічного та іншого обладнання, матеріальну підтримку інтернованих та безробітних тощо. Була також організована нелегальна *Рада національної освіти*, яка створила конспіративні групи: Комітет незалежної освіти, Комітет незалежної культури, Суспільний комітет науки. Невдовзі розпочав діяльність Загальнопольський комітет

опору селян. За ініціативою “Солідарності” було покладено початок створення “паралельних” суспільних структур, які повинні були протистояти державному апарату, спиратися на громадську ініціативу. У цьому напрямі скеровували попередні постулати програмної декларації ТКК “Солідарності” під назвою *Підпільне суспільство*, оголошеної 28 липня 1982 р. У ній стверджувалося, що “боротьба за наші цілі вимагає загальної участі суспільства, свідомого своїх невіддільних прав і організованого для довготривалих дій”. Єдиним виходом з ситуації, підкреслювалося в документі, є суспільна угода. Доки влада не йде на зустріч такій угоді, ТКК закликала населення до організації “підпільного суспільства”, яке повинно “охопити різноманітні галузі життя і громадської активності, всі групи і середовища, місто і село”.

Пасивний рух опору, організований “Солідарністю”, давав результати. Окрім поширення підпільної преси, збору коштів для підтримки ув’язнених, організації нелегальних лекцій і навчання, чимало діячів науки та культури бойкотували офіційні заходи, запрошення до виступів в офіційних програмах. 1 травня 1982 р. “Солідарність” організувала “паралельні” демонстрації, в яких взяли участь тисячі осіб; 3 травня демонстрації повторилися, але цього разу до їх розгону були використані загони міліції та ЗОМО, наслідком чого були десятки побитих, кілька осіб померли в лікарні. На заклик ТКК “Солідарності” 13 травня в багатьох містах відбулися нові демонстрації протесту, для розгону яких знову було застосовано сили правопорядку, мали місце чергові побиття, особливо жорстокі в Кракові. Влада вдалася до нових арештів і звільнень. 31 серпня, в річницю підписання порозумінь 1980 р., пройшли великі маніфестації в 66 містах 34 воєводств, зокрема найбільші в Гданську, Вроцлаві, Кракові; в Любліні дійшло до вуличних зіткнень з міліцією і ЗОМО, в ході яких була застосована зброя і загинули люди.

Тим часом **міжнародна обстановка навколо Польщі** швидко змінювалася. Вже 31 грудня 1981 р. новий президент США Р. Рейган оголосив про запровадження господарських санкцій проти Польщі, а через декілька днів – й проти СРСР. Наприкінці грудня 1981 р. посол Польщі в США Р. Спасовський і посол Польщі в Японії З. Рураж залишили свою службу й попросили політичного притулку в США. 4 січня 1982 р. міністри закордонних справ Європейського Союзу засудили введення воєнного стану в Польщі й оголосили економічні санкції проти Польщі та СРСР. Тільки СРСР і країни ОВД надавали економічну допомогу та політичну підтримку Польщі, однак їхні можливості на той час були обмеженими. До політичної та економічної ізоляції, з якою зіткнулася Польща в 1982 р., додалися неприємності на міжнародній арені: Комісія з прав людини ООН в березні 1982 р. зажадала від Генерального секретаріату підготовки рапорту про ситуацію в Польщі. У червні того ж року норвезькі та французькі профспілки подали до Міжнародної організації праці скаргу на польський уряд з приводу порушення ним двох конвенцій про права профспілок.

Воєнний стан став приводом для дальшої **диференціації лав ПОРП**. В. Ярузельський відмовився від ідеї розпуску ПОРП і створення нової комуністичної партії, запропонувавши очищення її лав. У середині 1981 р. ПОРП, незважаючи на дальший відхід членів налічувала понад 2 млн. осіб. З метою консолідації сил прихильників режиму по всій країні створювалися *Громадянські комітети національного порятунку* (ОКОН). Пожвавилася діяльність “твердоголових” комуністів, які виступали за “революційні методи боротьби з контрреволюцією”. Проте В. Ярузельський та його оточення робили ставку на центристську лінію в політиці, прагнули надати партії “марксистсько-ленінського” і водночас “реформаторського” характеру. Наприкінці лютого пройшов черговий пленум ЦК ПОРП. На ньому було схвалено введення воєнного стану і створення ВРОН, лунали гасла консолідації партії та захисту “завоювань соціалізму”.

Партійний апарат поступово відходив від потрясіння і прагнув перехопити ініціативу у військових. Однак на той час справжнім господарем ситуації було Міністерство внутрішніх справ, апарат якого значно зріс: Служба безпеки перевищила 40 тис. осіб, міліція – 90 тис., у спеціальних частинах МВС служило ще близько 30 тис. осіб. Служби МВС активно проникали в усі галузі життя країни, особливу увагу приділяли агентурній роботі в структурах “Солідарності”, в костельних сферах, не гребували прихованим терором і провокаціями проти діячів підпілля та опозиції.

“Нормалізація”. 25 січня 1982 р. сейм затвердив усі декрети Державної ради про запровадження воєнного стану, підкресливши в ухвалі, що нагромаджені проблеми не вдасться розв’язати з допомогою сили, тому головною метою залишається досягнення “національного порозуміння”. Це дало підстави військовим властям поступово здійснювати “нормалізацію” суспільного життя. Після відповідних чисток відновлювали діяльність установи й заклади освіти, науки, культури, підприємства. У лютому було поновлено міжнародний телефонний зв’язок, а 2 травня скасовано міліційну годину. Після перевірки звільняли частину інтернованих діячів опозиції. З лідерами “Солідарності” постійно проводилися розмови, щоб схилити їх до співробітництва з режимом. Однак ані Л. Валенса, ані інші провідні діячі “Солідарності” не погодилися на співпрацю, вимагаючи насамперед відміни воєнного стану. Тільки деякі діячі т.зв. другого ешелону “Солідарності” підписали листи лояльності. Через посередників спецслужби нав’язали контакт з керівником підпільної “Солідарності” З. Буяком, пропонуючи безпеку на випадок порозуміння з владою. Однак той відкинув ці пропозиції. Водночас Служба безпеки продовжувала переслідувати й заарештовувати провідних діячів підпільної “Солідарності”. Попри це, влада шукала шляхів залагодження конфлікту. 9 січня 1982 р. В. Ярузельський зустрівся з примасом Ю. Глемпом. У ході розмови було узгоджено спільне комюніке, в якому обидві сторони висловили прагнення до “нормалізації ситуації в країні”. Невдовзі відновила роботу спільна *Комісія представників уряду і єпископату*. У своїх виступах В. Ярузельський часто підкреслював особливу роль костела в житті народу та формуванні його свідомості. Він погодився з пропозицією приїзду до Польщі папи Іоанна Павла II.

Найскладнішою проблемою для влади залишався профспілковий рух. Під час воєнного стану була заборонена діяльність усіх профспілок. Передбачалося відновити діяльність “Солідарності”, якщо її лідери пристануть на умови режиму. Однак цього не сталося, і неодноразові пропозиції “національного примирення”, що лунали з боку уряду, зависали в повітрі. Тому влітку 1982 р. в правлячих колах поступово перемогла ідея створення нових профспілок. Восени 1982 р. службі безпеки вдалося заарештувати кількох керівних діячів підпільної “Солідарності” – В. Фрасинюка, П. Беднажа та ін. 8 жовтня 1982 р. сейм ухвалив закон про професійні спілки, який скасував усі попередні об’єднання і запровадив складну процедуру створення нових спілок знизу, від підприємств, і лише пізніше планувалося утворити галузеві об’єднання. ТКК “Солідарності” виступила з протестом і закликала до загального страйку 10 листопада. Однак влада провела превентивні арешти, оголосила про візит до Польщі папи Іоанна Павла II. Усе це дало наслідки: акція 10 листопада не набула масового характеру. Робітники та населення виявляло ознаки втоми від постійних конфліктів. 4 жовтня відбувся судовий процес над членами підпільної КПН. Її лідер Л. Мочульський був засуджений на сім років позбавлення волі, інші члени – на строк від двох до п’яти років.

На суспільні настрої неабиякий вплив мала **економічна ситуація**, яка на кінець 1982 р. дещо поліпшилася. Воєнний стан та мілітаризація не принесли кращого господарювання. Національний дохід у 1982 р. знизився на 8 %, продукція промисловості зменшилася на 2 %, а сільського господарства – на 3 %. Натомість зазнала змін

ситуація на продовольчому ринку, де постачання регламентованих товарів стало більш регулярним. З 1 січня 1982 р. розпочалося офіційне здійснення господарської реформи, розробленої ще влітку 1981 р. *Антикризовим штабом* на чолі з економістом В. Бакою. В основі реформи лежали елементи ринкового господарювання, які робили підприємство автономним суб'єктом економічних стосунків, що функціонує на засадах госпрозрахунку. Планувалося відпустити ціни, щоб зробити продукцію рентабельною, ліквідувати зайві управлінські структури промисловості, використовувати економічні механізми керівництва виробництвом. Однак у 1982 р. реформа обмежилася підвищенням цін, що дало змогу загальмувати інфляційні процеси при загальному зниженні доходів населення на 32 %. Надалі потреби “латання дірок”, тиски керівників галузей і директорів великих підприємств, партійної номенклатури загальмували запровадження ринкових механізмів. Політичні вимоги “нормалізації” змушували уряд йти на численні відступи від засад реформи, переходити на “ручне управління” господарством. Завдяки цьому в другій половині 1982 р. вдалося досягти певної стабільності на регламентованому споживчому ринку.

Не менші проблеми стояли перед **ПОРП**. Воєнний стан збільшив відтік членів з правлячої партії, посилив ідеологічну диференціацію серед них. Ідеї соціалізму та комунізму втратили притягальність, хоча партійні керівники повторювали як закляття, що поляки протестують не проти соціалізму, а проти його “перекручень”. На лютому пленумі ЦК ПОРП його учасникам було запропоновано проект ідейної декларації *За що боремося, до чого прагнемо?* У квітні 1982 р. зібралася *I Загальнопольська ідеологічно-теоретична конференція* ПОРП, яка обговорила питання будівництва соціалізму в Польщі. Ідеологічний актив не спромігся запропонувати нові підходи, котрі б відбивали сучасні процеси. Вище керівництво ПОРП продовжувало керуватися прагматичними міркуваннями нейтралізації крайніх тенденцій в партії – “партійного бетону” і “лібералів”. На липневому пленумі ЦК ПОРП з вищого ешелону керівництва відійшли ліберали Г. Кубяк і Я. Лабенцький й консерватори С. Ольшовський та С. Коцьолек. На їх місце прийшли прагматики Я. Глувчик, М. Горивода, В. Свіргонь. Прагнучи розширити соціальну базу режиму, ПОРП спільно з союзними партіями та організаціями (ЗСЛ, СД, “Пакс”, Християнським суспільним об'єднанням і Польським католицько-суспільним союзом) підписали декларацію про створення *Патріотичного руху національного відродження* (ПРОН). Восени місцеві комітети національного порятунку були підпорядковані ПРОН. У грудні 1982 р. відбулося перше засідання *Тимчасової ради ПРОН*, на якому її головою було обрано католицького письменника *Яна Добрачинського*, генеральним секретарем – секретаря ЦК ПОРП М. Ожеховського. І конгрес ПРОН зібрався в травні 1983 р.

11 листопада 1982 р. ТАРС передало повідомлення про смерть радянського керівника Л. Брежнєва, якого невдовзі замінив на найвищій посаді колишній керівник КДБ Ю.В. Андропов. Ці події в СРСР мали неабиякий вплив на міжнародну ситуацію в усьому світі: очікувалися зміни в політиці радянського блоку. Того ж дня пресовий представник польського уряду Є. Урбан представив журналістам лист “капрала Вален-си” до генерала В. Ярузельського, в якому йшлося про зустріч та обговорення “деяких справ і дій в напрямі порозуміння”. До їхньої зустрічі не дійшло, але з Л. Валенсою мав розмову ген. Ч. Кіщак. Хоча йому не вдалося вмовити діяча “Солідарності” виступити із заявою, але 14 листопада той був звільнений без усяких умов і прибув до Гданська.

На кінець листопада 1982 р. керівники воєнного стану дійшли висновку, що сили опозиції послаблені, ситуація в країні перебуває під контролем. За подаченою Тимчасової ради ПРОН, сейм 18 грудня 1982 р. ухвалив закон *Про особливе правове врегулювання в період скасування воєнного стану*, в якому йшлося про значні обмеження громадянських

прав після повернення до нормального життя, надання органам правопорядку великих повноважень щодо припинення антидержавних дій та порушень усталеного порядку. Наступного дня Державна рада ухвалила рішення про **призупинення дії воєнного стану** 31 грудня 1982 р. Через кілька днів було звільнено близько 1,5 тис. інтернованих осіб, ліквідовано осередки інтернування. Ще понад півтори тисячі осіб залишилися у в'язницях через підготовку проти них судових процесів.

Влада не відмовилася від репресивних засобів, котрі повинні були залякати суспільство і змусити змиритися з існуючим станом речей. Узимку й навесні 1983 р. були заарештовані нові керівники підпільної “Солідарності” – Ю. Піньор, В. Гардек, Я. Палубіцький, викрито підпільні друкарні та видавництва. Відбувалися судові процеси за законами воєнного стану, на яких підсудні отримували вироки позбавлення волі на строк від двох до десяти років. Були видані заочні вироки смертної кари за зраду батьківщини колишнім послам Польщі в США та Японії Р. Спасовському та З. Руражу, а також публіцисту З. Найдеру, керівникові польської секції Радіо “Вільна Європа”. Посилені репресії застосовано проти демонстрацій, організованих “Солідарністю” 1 і 3 травня 1983 р. в різних містах країни. У травні сталися події, які отримали широкий розголос у Польщі та за кордоном: 3 травня група “невідомих” осіб в цивільному вдерлася до приміщення примасівського Комітету допомоги особам, позбавленим свободи, розгромила його, а тих, хто там перебував, насильно вивезли і залишили в полі; 12 травня в комісаріаті МО у Варшаві був жорстоко побитий син знаної поетеси Б. Садовської *Гжегож Пшемик*, який незабаром помер. Пошук винних у скоєнні терористичних дій не дав остаточної відповіді на питання про їх організаторів: у смерті Пшемика були звинувачені санітари, які перевозили побитого юнака з міліції до лікарні, а справжні організатори залишилися за завісою. Похорони Г. Пшемика перетворилися на антиурядову маніфестацію.

Зміна тактики опозиції. На початку 1983 р. підпільна “Солідарність” опинилася перед проблемою зміни тактики. Вихід на волю Л. Валенси, інших діячів опозиції, зміни настроїв основної маси населення, втомленої постійною конфронтацією з владою й боротьбою за виживання, змусили лідерів об’єднання переглянути методи діяльності. 22 січня ТКК “Солідарності” поширила програмну заяву під назвою *Солідарність сьогодні*. У ній зазначалося, що метою боротьби об’єднання є “програма демократичних реформ, необхідних для піднесення країни” і звільнення від “тоталітарної диктатури”. Підкреслювалося, що візія “Самоврядної Речіпосполитої” не суперечить ідеї соціалізму, а її реалізація не мусить загрожувати існуючому міжнародному порядку і геополітичному становищу Польщі. Населення закликалося до опору диктатурі з допомогою “фронту відмови”, економічної боротьби, формування незалежної суспільної свідомості, підготовки генерального страйку в умовах легальності. Йшлося про створення *громадянського руху опору*, який би в підсумку спричинив ізоляцію владних структур і виникнення “альтернативного суспільства”. Для повернення впливу “Солідарності” в масах важливе значення мало питання лідерства. ТКК визнала Л. Валенсу єдиним керівником “Солідарності”. Але той, перебуваючи під постійним наглядом спецслужб, тривалий час зберігав мовчання, працюючи електриком на гданській сточні. У квітні 1983 р. йому вдалося, обманувши пильність наглядачів, таємно зустрітися з діячами ТКК. Результатом зустрічі було схвалення програмних документів ТКК. Невдовзі по цьому Л. Валенса спільно з іншими діячами профспілок скерував до сейму лист з вимогою відновлення свободи діяльності профспілок.

Проте влада не мала наміру випустити зі своїх рук політичну ініціативу. Навесні 1983 р. під її контролем почалося **створення нових професійних спілок** за законом від 8 жовтня 1982 р. Тільки в червні цього року було зареєстровано першу галузеву

профспілкову структуру – Федерацію металургійних професійних спілок. Лише у листопаді 1984 р. виникло нове об'єднання – *Загальнопольське порозуміння професійних спілок* (Огульнопольське порозуміє зв'язку заводських, ОПЗЗ), яке очолив член ПОРП *Альфред Мьодович*. Створення слухняних владі профспілок наштовхувалося на сильний опір багатьох працівників, але, незважаючи на це, невдовзі вони охопили близько 3 млн. осіб. Прагнучи здобути популярність, керівництво нових профспілок виступало на захист повсякденних життєвих інтересів своїх членів, добивалося задоволення окремих економічних вимог. Уряд погоджувався їх реалізувати, створюючи альтернативу структурам “Солідарності”.

Значні зусилля витрачала влада також на розбудову ПРОН. 7-9 травня 1983 р. у Варшаві пройшов I конгрес руху, який повинен був закласти підвалини національного порозуміння. Незважаючи на витрачені кошти та енергію організаторів, ПРОН не розвинувся у масову структуру, налічуючи до 500 тис. членів. Інструментальний характер ПРОН був зрозумілий більшості поляків, які бачили за її лаштунками ПОРП. З утворенням ПРОН припинив діяльність Фронт єдності нації.

Настрої основної маси суспільства характеризувалися уникненням участі в офіційних заходах, апатією, замиканням у колі родини та знайомих (“внутрішня еміграція”). Ставлення до підпільної “Солідарності” у 1983 р. було амбівалентним: більшість не відмовлялася від епізодичної допомоги, але неохоче включалася в активну діяльність. Подолання побутових негараздів забирало багато енергії: щоб здобути продукти харчування і товари першої необхідності доводилося щодня вистоювати в чергах (середньо дві години); а для придбання товарів тривалого користування (меблі, холодильники, пральні машини тощо) треба було щоденно відвідувати та “відзначатися” у стихійно створюваних “громадських чергових комітетах”. У цей час набув популярності “городній рух” – отримання невеликих городніх ділянок, які давали змогу тяжкою фізичною працею отримувати додаткові продукти харчування (у 1984 р. було 850 тис. “городників”). Апатичні настрої та нав’язлива пропаганда створювали передумови для погодження з режимом. Соціологічні опитування, проведені восени 1983 р., засвідчили, що 16,4 % опитаних “рішуче позитивно” оцінювали запровадження воєнного стану, а ще 26,3 % – “швидше позитивно, ніж негативно”.

Рис. 78. Папа римський
Іоанн Павло II.

Ще одним наслідком воєнного стану стало зростання популярності та ролі католицької церкви в громадському житті. З цим змушена була рахуватися й влада, яка намагалася використати авторитет костелу для зменшення соціальної напруги. Цій меті повинен був служити **візит папи Іоанна Павла II** до Польщі, який відбувся 16-23 червня 1983 р. з нагоди 600-річчя перебування ікони Матері Божої Ченстоховської в монастирі Ясної Гури. Паломницький візит папи, який за задумом влади повинен був символізувати “нормалізацію” ситуації, проходив у супроводі великих мас вірних, які висловлювали симпатію до глави католицької церкви і надії на зміну обстановки в країні. У численних промовах Святіший Отець не висловлювався відкрито, а давав зрозуміти, що влада і суспільство можуть дійти згоди тільки на засадах поваги людської гідності, свободи, правди, добра, підкреслював значення моральності в житті кожної особистості та суспільства. Своєю поведінкою і словами папа давав зрозуміти, що не схвалює дій режиму, а в розмові з В. Ярузельським, який приймав гостя у Бельведерському палаці, заявив, що бачить Польщу “як один великий концентраційний табір”. У промові під час зустрічі з вищим польським керівництвом папа наголошував на

потребі діалогу влади і суспільства, оскільки, коли такий діалог перестає діяти, “суспільний мир опиняється під загрозою або навіть цілком зникає”. Всупереч владі, Святіший Отець мав приватну зустріч з Л. Валенсою. Кульмінаційним пунктом візиту стала Служба Божа на аеродромі в Катовіцах 20 червня, де зібралося понад 1 млн. осіб, і під час якої Іоанн Павло II наголосив на природному праві людини об’єднуватися у професійні спілки. Візит папи послужив стимулом для більш активної участі молодих священиків у гуртуванні суспільства на моральних засадах християнства. Серед молодих ксьондзів виділялися особистості, котрі однозначно підтримали опозицію: священик гданської сточні ім. Леніна *Генрик Янковський*, ксьондз парафії в Урсусі *Мечислав Новак*, священик варшавського костелу св. Станіслава Косткі *Єжи Попелушко*. На їхні проповіді приходили тисячі людей, а Служба Божа перетворювалася на маніфестації.

Прагнучи використати сприятливу обстановку, вища влада країни розпочала підготовку до повного **скасування воєнного стану**. У зв’язку з цим 14 липня 1983 р. сейм ухвалив закон про МВС, який змінив структуру його органів на місцях, розширив повноваження в сфері застосування репресій. 20 липня сейм вніс поправки до Конституції ПНР, окресливши місце ПРОН у політичній системі країни, положення про підтримку індивідуальних селянських господарств, а також пункт про запровадження “виняткового стану” на випадок загрози для внутрішньої безпеки держави або стихійного лиха. Наступного дня був ухвалений закон *Про особливе правове регулювання в період подолання суспільно-економічної кризи*, який надавав державним органам великі права у соціальній сфері (звільнення з роботи, продовження тривалості робочого дня, призначення на керівні посади тощо). Того ж дня сейм затвердив закон про амністію, за яким була звільнена решта інтернованих, за виключенням 11 керівників КОР і “Солідарності”. 20 липня 1983 р. Державна рада своєю ухвалою повністю скасувала воєнний стан на території країни з 22 липня того ж року і ВРОН саморозпустилася. Схвалені закони і наступні розпорядження залишали в руках влади великі можливості репресій проти опозиції.

Після відміни воєнного стану ситуація в Польщі не зазнала суттєвих змін. Країною управляла ПОРП, підтримувана союзними партіями і ПРОН, а також новими профспілками. Польща залишалася членом РЕВ і ОВД. Партійно-державна апарат прагнув зміцнити соціальні впливи, не припиняючи репресій проти опозиції. Поступово відновлювалися громадські організації, творчі спілки за умови, якщо вони декларували лояльність до дійсності. Офіційна пропаганда продовжувала дискредитувати “Солідарність” та її керівників, передусім Л. Валенсу, якого називали “платним агентом Заходу”, “ковбоєм з Гданська” тощо. У свою чергу, ТКК “Солідарності” прийняла рішення про продовження діяльності підпільних структур і водночас використання легальних можливостей. Напередодні річниці серпневих порозумінь 1980 р. “Солідарність” готувала низку страйків і акцій протесту. Прагнучи перехопити ініціативу, влада схилила затриманого у серпні 1983 р. члена ТКК “Солідарності” В. Гардка виступити по телебаченню із закликом припинити нелегальну діяльність. 25 серпня відбулася зустріч віце-прем’єра М.Ф. Раковського з робітниками гданської сточні ім. Леніна, під час якої урядовцю опонував Л. Валенса. У дискусії, яка безпосередньо трансливалася радіо і телебаченням, М.Ф. Раковський закинув “Солідарності” наміри здійснити неможливе і нереальне; його опонент визнав окремі помилки профоб’єднання, але звинуватив владу в порушенні людських прав, висловився за порозуміння на підставі загальноприйнятих у світі демократичних засад. 31 серпня в кількох містах країни відбулися акції протесту проти політики уряду, з вимогами відновлення “Солідарності”, але їхні учасники були розігнані з допомогою міліції та загонів ЗОМО.

5 жовтня 1983 р. у Польщі стало відомо про присудження Леху Валенсі престижної *Нобелівської премії миру*, яка підкреслювала не стільки особисті заслуги гданського електрика, скільки авторитет “Солідарності” у відстоюванні демократичних ідей. Цей акт, який високо підніс опозиційний антитоталітарний рух у Польщі та його лідера, викликав гостре роздратування партійно-урядової верхівки у Варшаві та Москві. Польський уряд виступив з офіційним протестом до норвезького уряду й парламенту, а представник уряду по зв’язках з пресою Є. Урбан з ядучою іронією говорив про “нагороду польському громадянину, який діє проти інтересів власної батьківщини”. Л. Валенса прийняв нагороду і одночасно закликав уряд США скасувати економічні санкції проти Польщі. Факт міжнародного визнання заслуг “Солідарності” підніс авторитет профоб’єднання та її лідера, поставив у складне становище польську владу, яка потребувала закордонної економічної допомоги.

Незважаючи на міжнародне визнання “Солідарності”, режим продовжував **політику репресій** проти нелегальної опозиції, заарештовуючи її членів, викриваючи підпільні друкарні, склади. Йшлося насамперед про активних лідерів руху, а не рядових членів або співчуваючих, яких було надто багато. Міністр внутрішніх справ Ч. Кішак згодом визнав, що міністерство пильно контролювало підпільні структури “Солідарності”, не викриваючи їх, щоб не виникало нових. У в’язницях на той час перебувало 217 політичних в’язнів. Спецслужби схилили активістів підпілля до виїзду за кордон (у 1983-1984 рр. таким чином опинилися на Заході близько 5 тис. осіб). Наприкінці листопада 1983 р. відбулася зустріч Л. Валенси з членами ТКК “Солідарності”, під час якої обговорювалися питання подальших дій опозиції. Більшість діячів віддавала перевагу порозумінню з владою. Було вирішено як посередника використовувати католицьку церкву, суспільні позиції якої значно зросли. Католицька ієрархія недвозначно підтримувала “Солідарність”, зверталася до урядових структур з проханням звільнити політв’язнів. Восени 1983 р. єпископат провадив таємні переговори з представниками МВС про звільнення 11 керівників КСС-КОР і підпільної “Солідарності” (Я. Куроня, А. Міхніка, З. Ромашевського, Г. Вуйца та ін.). У квітні 1984 р. було досягнуто домовленості про їх звільнення за умови виїзду за кордон. Однак 20 квітня всі заарештовані відмовилися прийняти такі умови виходу на свободу.

Наприкінці 1983 р. – початку 1984 р. сейм ухвалив декілька нових законів. Один з них запровадив створення конституційного органу *Комітету оборони країни* (КОК), який очолив В. Ярузельський. Інший закон встановив кримінальну відповідальність за публікацію та поширення друкованих видань без адміністративного дозволу, що давало підстави владі затримувати й засуджувати людей, задіяних у поширенні літератури “другого обігу”. 13 лютого 1984 р. сейм ухвалив рішення про продовження своїх повноважень, а також затвердив новий виборчий закон про вибори до національних рад, який знижував поріг легітимності виборів до 50 % усіх голосуючих. Закон було схвалено для того, щоб провести вибори до місцевих представницьких органів як “генеральну репетицію” майбутніх виборів до парламенту. Такі вибори до національних рад пройшли 17 червня 1984 р. Їм передували вже традиційні бурхливі маніфестації під гаслами “Солідарності” 1 і 3 травня, які відбулися в багатьох великих містах і були розігнані силами правопорядку із застосуванням сили (під час розгону було затримано майже 700 осіб). ТКК “Солідарності” закликала до бойкоту виборів, які проходили за єдиними списками ПРОН. Проте вони відбулися при участі в них, за офіційними даними, 74,7 % виборців (за оцінками “Солідарності” – близько 60 %), що свідчило про певний успіх режиму. У зв’язку з 40-річчям ПКНВ 22 липня 1984 р. сейм ухвалив нову амністію для діячів опозиції, яка охопила також 11 членів керівництва КСС-КОР і “Солідарності”. Проте й надалі влада провадила арешти керівників опозиції. У 1984-

1986 рр. до в'язниці потрапили Б. Ліс, Т. Єдинак, З. Буяк та ін. Амністія 1984 р. спричинила скасування частини економічних санкцій західних країн проти Польщі.

У той час, коли верхи режиму були заклопотані справами нейтралізації опозиції та подолання господарських труднощів, **апарат примусу** діяв своїми методами, не зупиняючися перед залякуванням і терором. Випадки побиття та “загадкових” смертей опозиціонерів хоча не були масовими, але й не поодинокими. На початку 1984 р. спецслужби намагалися обмежити діяльність і вплив священиків, які майже відкрито ангажувалися до співпраці з “Солідарністю”, збуджували антиурядові настрої людей. У Департаменті IV МВС, який займався справами церкви, було складено список 68 “ксьондзів-екстремістів”, на яких намагалися впливати різними засобами. До “непокірних” належав також молодий ксьондз з Варшави Єжи Попелушко,

Рис. 79. Ксьондз
Єжи
Попелушко.

якого офіційна пропаганда називала “Савонаролою антикомунізму”. Незважаючи на численні попередження, обшуки, виклики до міліції, він щонеділі влаштовував у різних костелах “служби за Вітчизну”, супроводжуючи їх полум’яними антикомуністичними промовами. 19 жовтня 1984 р. три офіцери МВС затримали машину, якою він повертався з Бидгощі до Варшави, жорстоко побили, а потім ще живого втопили у Віслі біля Влоцлавка. Вбивці були впевнені у своїй безкарності і не дуже дбали про приховання слідів злочину. Однак справа набула великого розголосу, і міністр внутрішніх справ Ч. Кіщак був змушений розпочати слідство, яке дуже швидко вивело на учасників злочину – молодих офіцерів Департаменту IV МВС.

Поховання жертви 3 листопада перетворилося на демонстрацію патріотичних та антитоталітарних почуттів. До костелу св. Станіслава Костки у Варшаві прибули кілька сотень тисяч делегатів від підприємств та організацій цілої країни, багато діячів “Солідарності”. Службу Божу правив примас Ю. Глемп, серед промовців був також Л. Валенса. Офіційна пропаганда намагалася представити справу як збочення її виконавців і навіть провокацію проти владних верхів, зокрема В. Ярузельського. Судовий процес вбивць Є. Попелушка, який розпочався наприкінці 1984 р., був першим подібним явищем у комуністичних країнах; він зробив явними чимало елементів незаконної діяльності спецслужб, прихованих раніше параваном державної таємниці. У пізніших спогадах міністр Ч. Кіщак зізнався, що для нього вбивство ксьондза його підвладними також стало справжнім “шоком”. Суд засудив злочинців – капітана Г. Піотровського на 25 років позбавлення волі, поручника Л. Пенкалу – на 15 років, поручника В. Хмелевського – на 14 років, а їхнього керівника полковника А. Петрушку – на 25 років. Однак усе ще залишаються нез’ясованими мотиви ініціаторів вбивства (у слідчих документах є нитки, які тягнуться й до Москви).

Події осені 1984 р. змусили правлячу групу В. Ярузельського посилити контроль за силовими структурами. Пленум ЦК ПОРП в жовтні 1984 р. доручив В. Ярузельському особисто контролювати діяльність МВС. Незабаром (навесні 1985 р.) з усіх партійних посад було знято ставленика Москви М. Мілевського, усунуто інших представників партійного “бетону”. Водночас В. Ярузельський та його команда намагалися активізувати ПОРП, залучаючи до роботи представників молодого покоління. У березні 1984 р. відбулася *Крайова конференція делегатів IX з’їзду ПОРП*, яка мала підбити підсумки діяльності партії. Конференція схвалила роботу В. Ярузельського, прийняла низку партійних документів, які наголошували на необхідності посилення наукових засад розробки політики, маючи на увазі передусім її прагматичний бік. Було вирішено активізувати роботу над новою програмою ПОРП, яка б відбивала сучасні реалії. У зв’язку з цим було створено *Академію суспільних наук*, на яку покладено обов’язок

готувати наукові експертизи з різних питань суспільного життя. Керівники партії та держави намагалися знайти вихід з патової ситуації, залишаючися на позиціях конфронтації із значною частиною суспільства.

Хоча вплив “Солідарності” помітно впав, але значна маса суспільства займала позиції, неприхильні до режиму. Зростала кількість незалежних страйків і маніфестацій на економічному та політичному ґрунті. У квітні 1985 р. в Кракові було засновано *Рух “Свобода і мир”*, учасники якого, переважно молодь, виступали з пацифістських позицій, вимагаючи зміни військової присяги й організації альтернативної військової служби. Набирали сили профорганізації ОПЗЗ, які у 1985 р. об’єднували до 6 млн. членів і висували серйозні економічні вимоги до уряду. Молоде покоління поляків, особливо добре освічене, не бачило перспектив для життя в Польщі, шукало кращої долі на Заході. У 1980-1986 рр. з країни, за офіційними даними, виїхали за кордон на постійне місце проживання або тимчасово в пошуках роботи понад 740 тис. поляків, три чверті яких становили особи віком до 35 років.

Політичні процеси відбувалися на тлі **економічної стагнації**. Завдяки підвищення цін і жорсткої регламентації уряду вдалося в 1982 р. загальмувати спад національного доходу, який у 1982-1988 рр. зріс на 24 %, досягнувши рівня 1979 р. Загальне зниження рівня капіталовкладень у господарство, зумовлене скороченням західних кредитів, зростанням зовнішнього боргу (у 1987 р. сягнув 39 млрд. доларів), обмеженими можливостями внутрішнього маневру, призводили до старіння основних виробничих фондів, подорожчання продукції. У квітні 1983 р. сейм ухвалив *План економічного розвитку на 1983-1985 рр.*, який передбачав гальмування спаду виробництва, повернення до ринкової рівноваги за рахунок ощадливого господарювання, реструктуризації економіки. План передбачав зростання промислової продукції на 15 %, сільськогосподарської – на 8 %, прибутків населення – на 45-50 %. Проте виділені інвестиції не дозволяли змінити ситуацію в економіці на краще: уряд був змушений постійно “латати діри” в різних галузях, друкувати гроші для підвищення заробітної плати страйкуючих робітників. Позитивні зрушення в розвитку індивідуальних селянських господарств не могли компенсувати труднощів загального стану економіки. Рівновага на споживчому ринку досягалася за рахунок постійного підвищення цін і обмеження споживання (у 1982-1986 рр. ціни зросли на 70 %). Усе це негативно позначалося на рівні життя людей.

Початок першого етапу економічної реформи (з 1 січня 1982 р.) не приніс очікуваних результатів. Державні підприємства і цілі галузі не були придатні для запровадження вільноринкових відносин, технічного прогресу, вимагали постійних дотацій з боку держави. Принцип “трьох С” (самостійність, самофінансування, самоврядування), покладений в основу реформи, не спрацював в умовах адміністративно-розподільчої системи. Реформа принесла користь приватним селянам, які отримали можливість купувати землю з державного фонду, одержувати кредити. Разом з тим, реформа дала певний простір для розвитку приватного сектора в торгівлі та сфері послуг. Почали виникати т.зв. полонійні фірми з участю капіталу польських емігрантів, які постачали в країну споживчі товари, комп’ютери, обладнання, налагоджували дрібне виробництво або виступали посередниками. У 1980-1986 рр. продукція приватного сектора зросла в 2,5 рази, в ньому працювало близько 1 млн. осіб, а частка дрібних підприємців серед всього населення зросла з 3 до 8 %. Початок реформи підвищив довір’я до Польщі з боку західних кредиторів. У 1983 р. західні кредитори (“Паризький клуб”) вирішив надати Польщі відстрочку по сплаті боргів на десять років. У 1986 р. Польща була прийнята до Міжнародного валютного фонду. Уряд США скасував більшість запроваджених проти Польщі економічних санкцій і надав їй кредит на суму 550 млн. доларів. Польща почала виходити з дипломатичної ізоляції. Проте польський уряд постійно

відкладав термін початку другого етапу економічної реформи. Наприкінці 1986 р. з'явилися ознаки нового економічного спаду, пов'язані з труднощами паливно-енергетичного комплексу і машинобудування.

На ситуацію в усьому світі та в Польщі великий вплив мали **події в СРСР**, де навесні 1985 р. на чолі радянського керівництва став політик нової генерації *Михайло Сергійович Горбачов*. Його програма “перебудови” і “гласності” мала на меті внести живий струмінь у систему реального соціалізму. Проте розпочаті ним процеси лібералізації призвели у підсумку до краху комуністичного режиму, розпаду Радянського Союзу і соціалістичного табору. Друга половина 80-х років стала часом поступового розгортання демократичних процесів в СРСР та країнах-сателітах, в результаті якого зазнали краху комуністична ідеологія й тоталітарна система державного устрою. Спроби підновити і реформувати комуністичний устрій в СРСР закінчилися невдачею. Але легітимізація демократичних змін вимагала особливої обережності в умовах існування біполярного світу та ядерного протистояння СРСР і Західних країн на чолі із США. Поспішні і невиважені кроки могли спровокувати глобальний конфлікт із трагічними наслідками для всього людства.

Польська правляча еліта спочатку не реагувала на зміни, що розпочалися у СРСР 1985 р., та й фразеологія першого періоду перебудови не виходила за межі традиційної. Проте сам факт пошуку нових ідеологічних орієнтирів для обґрунтування потреб “поліпшення реального соціалізму” давав певний простір для роздумів над причинами невдач і цивілізаційного відставання країн радянського блоку. Упродовж 1981-1985 рр. В. Ярузельський зміцнив свої позиції у владних структурах – ПОРП, уряді, армії. Але недовіра і протистояння між владними структурами та суспільством залишалися неподоланими. За таких умов правлячій групі доводилося в реальній політиці керуватися не стільки ідеологічними, скільки прагматичними міркуваннями. На її формування чинили вплив найближчі радники В. Ярузельського, зокрема М.Ф. Раковський, В. Гурніцький, Є. Урбан, С. Цюсек, Ф. Сівіцький, Ч. Кіщак. Партійний апарат відігравав здебільшого роль виконавця політичних рішень, прийнятих нагорі. Можливості ідеологічного оновлення ПОРП обмежувалися політичною інерцією, слабким притоком молодих освічених кадрів. Тільки в 1985 р. вдалося зупинити загальний спад партійних лав, але кількість молоді серед її членів зменшилася з 15,6 % в 1981 р. до 6,9 % у 1986 р.

Навесні 1985 р. перед керівниками режиму постало питання **проведення виборів до сейму**, відстрочених на рік. Останні засідання сейму попереднього скликання відбулися в липні 1985 р. На них було схвалено кілька нових законів, які розширяли прерогативи влади; один із них допускав існування лише одної профспілки на підприємстві або установі, другий обмежував самоврядні права вищих навчальних закладів у виборі ректорів і деканів, третій запроваджував у структурах МВС складання присяги на вірність ПОРП. У травні того ж року сейм ухвалив новий закон про вибори, який передбачав висунення двох кандидатів на одне депутатське місце в сеймі, а також вводив окремий загальний партійно-державний список з представниками вищого ешелону влади. Усі кандидати в депутати йшли під патронатом ПРОН. Оскільки новий виборчий закон не відповідав засадам демократії, ТКК “Солідарності” закликала до бойкоту виборів. Вибори відбулися 13 жовтня 1985 р. У них взяло участь 78,8 % виборців (за оцінками “Солідарності” – 66 %), що вважалося перемогою влади. Після виборів було оголошено чергову амністію, яка не охопила основного контингенту політв'язнів. Натомість у вищому ешелоні влади відбулося перегрупування сил: В. Ярузельський позбувся прем'єрства і очолив Державну раду, маршалком сейму став людовець *Роман Малиновський*, уряд очолив економіст з Катовіц *Збігнєв Месснер*. До складу уряду ввійшли як знані особистості, так і молоді політики – міністром у справах

молоді і туризму став *Александр Квасеньєвський*. Перед урядом стояло завдання насамперед знайти важелі динамізації господарського розвитку країни. Політичне керівництво було заклопотане проблемами збереження керівної ролі ПОРП.

У лютому 1986 р. в Москві пройшов XXVII з'їзд КПРС, на якому здобули підтримку ідеї “перебудови” М. Горбачова. Перед польськими комуністами окреслилися завдання визначення місця Польщі в процесах, які охопили соціалістичний табір. Йшлося насамперед про демонстрацію прикладу “осучаснення” правлячої партії, здатної знайти адекватні відповіді на виклики часу. Ці виклики полягали в розгортанні діяльності партії за умов більшої відкритості на суспільні проблеми, надання нових імпульсів економіці за рахунок запровадження елементів ринкових відносин, розширення суспільної бази влади. Ці питання стояли в полі зору учасників **X з'їзду ПОРП**, який пройшов з 29 червня по 3 липня 1986 р. у Варшаві. На з'їзді панувала традиційна фразеологія про збереження і зміцнення завоювань соціалізму, союз з СРСР та іншими країнами радянського блоку. У виступі В. Ярузельського на з'їзді з'явилися нові моменти, які підкреслювали прагнення влади налагодити тісніші контакти з суспільством шляхом створення *Консультативної ради* з числа представників громадськості та фахівців при Державній раді, звільнити політв'язнів, розпочати другий етап економічної реформи. З'їзд ухвалив нову *Програму ПОРП*, розраховану на період до 2000 р. У ній провина за провали і кризи в історії ПНР скидалася на помилки попередніх правлячих груп, які “відступали” від закономірностей “побудови соціалізму”. Стратегічні завдання полягали в “осучасненні” всіх сфер життя країни: розвиткові економіки на засадах реформи при збереженні центрального планування; будівництві політичної системи держави на засадах “соціалістичної демократії”, яка передбачає погодження з правлячою партією та її ідеологією. Національне порозуміння творці програми бачили тільки на основі захисту соціалістичного устрою. З'їзд обрав першим секретарем В. Ярузельського, а серед вищого керівництва партії залишилися К. Барціковський, Ч. Кішак, Б. Чирек, С. Цьосек, М. Ожеховський, Ф. Сівіцький, Ю. Барила, Я. Глувчик, Т. Порембський, З. Міхалек та ін. Натомість не увійшли до керівних органів представники партійних консерваторів М. Мілевський, С. Ольшовський, А. Сівак.

Лібералізація режиму. У середовищі вищого партійно-державного керівництва здобула підтримку ідея зробити крок назустріч опозиції. 11 вересня 1986 р. міністр внутрішніх справ Ч. Кішак під час виступу на телебаченні оголосив про звільнення усіх політичних в'язнів, в результаті чого місця ув'язнення покинули 225 осіб. Майже одночасно було оголошено про створення Консультативної ради при Державній раді, до участі в якій були запрошені також представники опозиції. ТКК “Солідарності” позитивно оцінила ці кроки влади як початок діалогу, який вимагає “інституціалізації” партнерів. 29 вересня 1986 р. Л. Валенса явочним порядком утворив легальну *Тимчасову раду* НСЗЗ “Солідарність” під своїм керівництвом, до якої увійшли відомі діячі руху Б. Борусевич, З. Буяк, В. Фрасинюк, Т. Єдинак, Б. Ліс, Я. Палубіцький, Ю. Піньор. Почалася легалізація регіональних структур “Солідарності”. ТКК надалі залишалася в підпіллі. Хоча офіційні представники стверджували незаконність реанімації “Солідарності”, але репресивних заходів проти неї не вживали, вичікуючи виявлення її позиції. У листопаді розпочала легальну діяльність *Тимчасова крайова рада селян “Солідарність”*, яку очолив Ю. Сліш.

В. Ярузельський покладав великі надії на Консультативну раду, перше засідання якої відбулося на початку грудня 1986 р. Представники “Солідарності” не прийняли запрошення до участі в ній, але в її складі були діячі Клубів католицької інтелігенції, деякі особи з демократичної опозиції (В. Сіла-Новіцький, А. Свенціцький, К. Скубішевський, А. Тимовський). На засіданнях ради обговорювалися, іноді дуже критично,

проблеми суспільного та соціально-економічного характеру. При цьому представники влади відкидали будь-які пропозиції, які б піддажували монополію ПОРП. Паралельно з роботою ради в партійно-державному керівництві тривали пошуки шляхів виходу з патової ситуації, яка утворилася в країні внаслідок протистояння влади і суспільства. Наприкінці 1986 р. за дорученням Ч. Кішака вузька група високих чиновників, до якої входили С. Цьосек, Є. Урбан, генерал В. Пожога, підготували *Рапорт про стан країни і вихід з кризи*. Автори пропонували піти на угоду з опозицією і “поділитися владою” при збереженні ідеологічних розбіжностей. Рапорт потрапив до В. Ярузельського, але той його відклав.

Якщо в організаційному відношенні “Солідарність” зуткнулася з певними труднощами розвитку, то на міжнародній арені її авторитет значно зріс. Від початку 1987 р. усі високі зарубіжні гості із західних країн, які перебували в Польщі з офіційними візитами, вважали за обов’язок провести неформальні зустрічі з керівниками “Солідарності”. У 1987 р. тільки Л. Валенса зустрічався з віце-президентом США Д. Бушем, прем’єром Великобританії М. Тетчер, міністром закордонних справ ФРН Г.Д. Геншером та ін. Конгрес США ухвалив рішення надати “Солідарності” фінансову допомогу, що стало поживою для офіційної пропаганди, аби звинуватити об’єднання у “службі чужим інтересам”. Влада відповідала на це дрібними переслідуваннями опозиції, влаштовуючи обшуки, конфіскації, різного роду перевірки, не наважуючися перейти до більш гострих репресій. Щоб продемонструвати готовність до діалогу, партійно-державний апарат 6 травня 1987 р. провів через сейм закон про референдум, а в липні вніс зміни до Конституції ПНР, запровадивши посаду *Уповноваженого з громадянських прав*, який повинен був стежити за дотриманням конституційних свобод. Ці кроки, які знаменували повернення погляду до демократичних інститутів, свідчили про початок *ідеологічної ерозії* в середовищі правлячої еліти. Ініціаторами її виступали партійні лібералі-реформатори М.Ф. Раковський, Ч. Кішак, С. Цьосек та ін. До зміни позицій стимулювали польське керівництво “перебудова” і діяльність М. Горбачова в СРСР. “Горббі”, популярність якого у світі зростала, сприймався в Польщі як ініціатор антитоталітарних реформ. За даними соціологічних опитувань, проведених восени 1987 р., його підтримували 76 % поляків, а в рейтингу популярних постатей він посів друге місце після папи. У квітні 1987 р. В. Ярузельський і М. Горбачов оголосили про створення *Радянсько-польської комісії істориків* для дослідження “білих плям” з історії стосунків двох країн у ХХ ст. Цей факт був оцінений поляками як крок на шляху будівництва рівноправних стосунків між двома країнами. Гасло “демократизації” соціалістичної системи набувало важливого значення в діяльності комуністичних партій. Польща ставала “дослідним майданчиком” демократизації. У 1987 р. ця думка поширилася у вищому ешелоні влади.

Незважаючи на це, 1 і 3 травня 1987 р. влада з допомогою міліції і ЗОМО розігнала демонстрації, що проходили під антитоталітарними гаслами. Офіційна пропаганда багато уваги приділяла черговому **візиту до Польщі папи Іоанна Павла II**, про який домовився з главою католицької церкви В. Ярузельський під час відвідин Ватикану в січні 1987 р. Католицький костел в Польщі продовжував виконувати роль посередника між владою й опозицією. Новим елементом опозиційності до влади став т.зв. *рух “альтернативної ініціативи”* студентів і молоді, який зародився в червні 1987 р. у Вроцлаві. Тут група молоді в костюмах персонажів з дитячих казок у День Дитини (1 червня) влаштувала карнавальну процесію під сюрреалістичними гаслами “Я люблю комуни”, “Хочу дитину від Ярузельського” і т.п. Влада була шокована таким поворотом подій і застосувала проти учасників сили правопорядку. Такі походи (“геппенінги”) почали організовувати в дні революційних свят в різних містах країни, щоб висміяти режим та його керівників. 31 травня 1987 р., напередодні візиту до Польщі папи Іоанна

Павла II, Л. Валенса зібрав у Варшаві групу польських інтелектуалів (62 особи), які спільно розробили і поширили заяву про право поляків жити в умовах свободи, незалежності, демократії та правопорядку. Вони висловили надію, що візит папи причиниться до розв'язання суспільних проблем країни.

Візит папи до Польщі пройшов з 8 по 14 червня 1987 р. і супроводжувався зустрічами з багатотисячними зібраннями вірних. Всупереч волі костельної ієрархії, під час зустрічей з папою демонстративно виставлялися гасла і символіка “Солідарності”, люди тримали руки із знаком “V”. Шлях паломництва Святішого Отця тим разом пролягав через bastiони “Солідарності” Гданськ, Щецин, Краків, Тарнув, Люблін, Лодзь, Ченстохову та інші міста. У своїх промовах він солідаризувався з опозиційним рухом, підкреслював право робітників до вільних профспілкових організацій. Промовистий характер мало Богослуження у дільниці Заспа в Гданську – місці проживання Л. Валенси, де зібралось півтора мільйони осіб. Після закінчення служби стихійно виникла багатотисячна маніфестація прибічників “Солідарності”, яка була розпорошена міліцією. За подібним сценарієм пройшла зустріч з папою в Краківі.

Улітку 1987 р. в керівництві профоб'єднання відбулися дискусії щодо подальших дій. Думки поділилися: Л. Валенса й помірковані діячі пов'язували демократичну трансформацію режиму з процесами “перебудови” в СРСР; радикали (А. Гвезда, М. Юрчик) скептично ставилися до можливостей “переродження” комуністичної влади, виступали проти компромісів. У жовтні 1987 р. на спільному засіданні Тимчасової ради і ТКК більшістю голосів були ліквідовані ці структури, натомість створено *Крайову виконавчу комісію* (ККВ) “Солідарності”. Частина керівників об'єднання не погодилася з цим рішенням, заснувавши свій орган – *Робочу групу крайової комісії* (А. Словік, А. Гвезда, М. Юрчик), яка, однак, не здобула значного впливу. На початку листопада Л. Валенса скликав групу інтелектуалів, які підписали заяву 31 травня 1987 р., щоб провести з ними політичні консультації. Надалі ця група (“шістдесятка”) стала чимось на зразок “консультативної ради” при керівництві “Солідарності” (іноді її називали “тіньовим парламентом”). Учасники ради були переважно поміркованими лібералами. Опозиційний табір значно урізноманітнівся. Окрім “Солідарності”, набирали сили пацифістський Рух “Свобода і Мир”, організації КПН, “Апельсинова альтернатива”, екологічні групи “зелених”. Восени 1987 р. 35 діячів опозиції утворили нову політичну партію соціал-демократичного спрямування – *Польську соціалістичну партію*. Її ініціатором був Я.Ю. Ліпський. Однак партія не набула популярності і невдовзі розкололася.

Основним питанням, яке турбувало вищу владу країни, був катастрофічний стан господарства. З початку 1987 р. на посаду віце-прем'єра було запрошено безпартійного економіста *З. Садовського*, який представив план “другого етапу” економічної реформи. Він передбачав проведення рішучих кроків з ліквідації державних структур управління господарством, посилення самостійності та госпрозрахунку підприємств, приведення у відповідність цін і затрат на виробництво. У підсумку це означало подальше підвищення цін і обмеження споживання. Реформа не змінювала основ державної власності, за що була піддана критиці незалежними науковцями, “Солідарністю”, які підкреслювали неминучість запровадження вільноринкових відносин і приватизації підприємств. Щоб здобути суспільну підтримку реформі, влада вирішила провести **загальнопольський референдум** про ставлення населення до господарських змін. Референдум був призначений на 29 листопада 1987 р. Виборці повинні були відповісти на два питання: чи схвалюєш проведення реформи за умов необхідності пройти через 2-3-річний тяжкий період; чи схвалюєш польську модель демократизації, змістом якої є зміцнення самоврядування, розширення прав громадян і збільшення їх участі в управлінні країною? Така постановка питань мала не стільки економічний, скільки політичний

контекст: правляча партія намагалася здобути підтримку суспільства для легітимізації своєї влади. За умовами референдуму, його результати набували правомірності, якщо позитивно проголосує понад половина усіх, хто має право голосу, а не тих, хто візьме участь у голосуванні. Офіційна пропаганда доклала максимальних зусиль, щоб переконати громадськість у правильності обраного шляху виходу з кризи. “Солідарність” закликала до бойкоту референдуму або голосування два рази “ні”. Референдум, що відбувся у запланований термін, назагал відбив “патову” ситуацію в країні: у голосуванні взяло участь 67,3 % виборців, з яких позитивні відповіді на перше питання дали 44,3 %, на друге – 46,3 %. Центральна виборча комісія дійшла невтішного висновку, що результати референдуму “не дають підстав для розв’язання поставлених питань”. Це означало поразку ПОРП, яка не отримала підтримки більшості поляків, ставило риторичне питання про довіру народу до режиму.

Наприкінці 1987 р. в керівних колах “Солідарності” зародилася **ідея укладення “антикризового пакту”**, який би став результатом порозуміння між владою і суспільством. У тижневику “Політика” й опозиційному часописі “Тигоднік повшехні” з’явився відкритий лист відомого опозиційного історика *Єжи Гольцера* із закликом провести негайну зустріч В. Ярузельського і Л. Валенси. На початку 1988 р. у часописі ПРОН “Конфронтації” почали друкуватися інтерв’ю з діячами опозиції, в яких йшлося про можливі шляхи подолання кризи. В одному з інтерв’ю експерт “Солідарності” Б. Геремек відкрито запропонував владі укласти “**антикризовий пакт**” на засадах порозуміння з “Солідарністю”.

Проте партійно-державне керівництво країни ще не було готове до рівноправного діалогу, покладаючи певні надії на **господарську реформу**. 1 лютого 1988 р. уряд оголосив про підвищення цін на товари широкого вжитку (в середньому на 25-40 %) і водночас скасував регламентацію на всі продукти, крім м’ясних. Наприкінці квітня – початку травня 1988 р. вибухнули страйки на багатьох великих підприємствах, організовані “Солідарністю” і ОПЗЗ. Окрім економічних вимог, повсюдно висували гасла на підтримку “Солідарності”. 1 травня в багатьох містах пройшли антиурядові демонстрації. Влада вдалася до репресій: загони ЗОМО силою захоплювали страйкуючі підприємства, розганяли демонстрантів, звільняли з роботи робітників. Акції протесту набули розмаху і організованості, якої вже тривалий час не спостерігалось. Від імені опозиції Б. Геремек запропонував партійно-державному керівництву дійти до порозуміння й утворити уряд з позапартійних фахівців, котрі б здійснили радикальні господарські реформи.

У партійно-урядовому таборі панувала розгубленість. На пленумі ЦК ПОРП в червні 1988 р. було проведено заміну керівних кадрів: зміцнилися позиції “лібералів” М.Ф. Раковського, М. Ожеховського, Т. Олеховського. Партійно-державне керівництво прагнуло використати для зміцнення свого авторитету візит до Польщі радянського лідера М. Горбачова, який припав на період з 11 по 14 липня 1988 р. Архітектора радянської “перебудови” приймали в Польщі з інтересом і симпатією. У стилі відкритості М. Горбачов провів зустріч з польськими інтелектуалами, похваливши “соціалістичний плюралізм” у Польщі. Однак він ухилився від відповіді на питання про дієвість “доктрини Брежнева” та про організаторів Катинської трагедії.

На роздоріжжі. Візит М. Горбачова не приніс сподіваного заспокоєння. Соціологічні опитування показували, що 64 % населення вважають вимоги робітників справедливими. Наближалася річниця підписання порозумінь 1980 р., які віщували неприємності для влади. За таких умов В. Ярузельський зважився зробити крок назустріч опозиції. 20 липня у суворій таємниці він доручив генералу Ч. Кіщаку встановити контакт з Л. Валенсою. Через члена Консультативної ради В. Сілу-Новіцького міністр

переказав бажання В. Ярузельського зустрітися з лідером опозиції. Після певних вагань той написав до голови Державної ради лист із згодою на зустріч після проведення попередніх розмов представників урядової та опозиційної сторін. Перші контакти перервала хвиля політичних страйків, які розпочалися 15 серпня 1988 р. й охопили шахти Сілезії та підприємства Балтійського узбережжя. Основною вимогою страйкуючих була легалізація “Солідарності”. На більшості підприємств страйками керували нові люди. 20 серпня В. Ярузельський скликав засідання Комітету оборони країни, на якому було вирішено розпочати підготовку до запровадження виняткового стану з 31 серпня 1988 р. Паралельно було продовжено таємні переговори між секретарем ЦК ПОРП Ю. Чирком і головою варшавського відділення Клубів католицької інтелігенції професором *Анджеєм Стельмаховським*, на яких обговорювалися умови можливого компромісу. 26 серпня генерал Ч. Кішак під час виступу по телебаченню зробив заяву, що він уповноважений вищим керівництвом країни провести зустріч у формі “*круглого столу*” з представниками різних суспільних середовищ. Водночас продовжувалися таємні переговори між представниками уряду (Ч. Кішак, Ю. Чирек) і опозиції (А. Стельмаховський, В. Сіла-Новіцький), до яких прилучилися від єпископату архієпископ *Броніслав Домбровський* і ксьондз *Алойзи Оршулік*. Після тривалих дискусій з членами ККВ “Солідарності”, радниками та експертами Л. Валенса вирішив розпочати переговори з урядовою стороною.

27-28 серпня пройшов черговий пленум ЦК ПОРП, на якому В. Ярузельський, Ч. Кішак і М.Ф. Раковський зуміли, всупереч опору консерваторів, провести рішення про необхідність створення Ради національного порозуміння та коаліційного уряду. 31 серпня 1988 р. у Варшаві відбулася перша зустріч і розмова Ч. Кішака з Л. Валенсою, в якій брали участь С. Цьосек та єпископ *Єжи Домбровський*. Було досягнуто домовленості розпочати переговори “круглого столу” з опозицією стосовно політичних та економічних реформ й місця “конструктивної опозиції” в політичній системі Польщі. Передумовою таких переговорів стала вимога урядової сторони припинити страйки і встановити громадський спокій. У наступні дні Л. Валенсі довелося докласти багато зусиль, щоб переконати робітників Гданська і Сілезії припинити страйки без жодних гарантій задоволення вимог. Лідеру “Солідарності” вдалося домогтися свого, а також переконати колег з ККВ розпочати діалог з владою.

На шляху до порозуміння. 16 вересня 1988 р. у резиденції МВС в Магдаленці під Варшавою зустрілися для переговорів дві делегації. Роль посередника взяв на себе костел, представлений ксьондзем А. Оршуліком. Урядова делегація, очолювана Ч. Кішаком, складалася з представників ПОРП, ЗСЛ, СД і ОПЗЗ; від опозиції були присутні Л. Валенса, його радники А. Стельмаховський, Т. Мазовецький, Л. Качинський, а також В. Фрасинюк і Я. Меркель. Ч. Кішак окреслив рамки переговорів, які передбачали лише “підключення” окремих представників опозиції до розробки реформ, але не розв’язували питання легалізації “Солідарності” (проти цього заперечував також представник ОПЗЗ). Ч. Кішаку вдалося переконати Л. Валенсу пристати на проведення переговорів “Круглого столу” без вирішення питання легалізації “Солідарності”. Переговори були призначені на середину жовтня. Однак виникли серйозні перешкоди для переговорів: 19 вересня 1988 р. подав у відставку уряд З. Месснера. Новим прем’єром був затверджений партійний лідер М.Ф. Раковський. Він намагався залучити до уряду представників опозиції, але зазнав невдачі. Йому вдалося притягнути до уряду “нових” підприємців з числа партійних кадрів – М. Вільчека і Д. Ястшембського. Прем’єр досить легковажно ставився до ідеї Круглого столу, стверджуючи, що “поляків менше цікавить круглий стіл, а більше – добре заставлений”. Урядова сторона не погоджувалася сісти за стіл переговорів, якщо серед її учасників будуть Я. Куронь і

А. Міхнік. 31 жовтня прем'єр оголосив про закриття з економічних причин сточні ім. Леніна, що було сприйнято "Солідарністю" як провокація. Усе це свідчило про те, що влада трактувала переговори Круглого столу як політичний маневр. Противником переговорів був також лідер ОПЗЗ А. Мьодович.

Уряд М.Ф. Раковського зробив рішучий зворот у бік ринкової економіки. Урядовий *План господарської консолідації на 1989-1990 рр.* передбачав зрівняння в правах всіх секторів економіки, конкуренцію й свободу діяльності суб'єктів економічної діяльності. У грудні 1988 р. сейм ухвалив закон, який дозволив господарську діяльність з участю іноземних підприємств і капіталу. Наприкінці січня 1989 р. було прийнято закон про комерціалізацію державних підприємств, скасовано обмеження для створення приватних підприємств і фірм. У березні 1989 р. запроваджено вільний обіг валюти. Усе це відкрило шлях для збагачення керівних кадрів господарства і частини партійної номенклатури за рахунок привласнення державного майна. Проте економічні зміни не поліпшили становища населення, а інфляція швидко "з'їдала" чергові підвищення зарплати. Відсутність інвестицій ставила під знак запитання долю цілих галузей.

Здавалося, що ідея порозуміння відкладена владою у довгу шухляду. У листопаді 1988 р. були затримані на короткий термін З. Буяк, Я. Куронь та інші особи. 11 листопада, в 70-ту річницю відновлення незалежності Польщі, міліція розігнала демонстрації в Гданську, Катовіцах, Познані, хоча сейм постановив вважати цей день національним святом. Щоб запобігти подальшому загостренню ситуації секретар Конференції єпископату архієпископ Б. Домбровський запропонував продовжити переговори урядової та опозиційної сторін. Такі переговори відбулися 18-19 листопада в дільниці Варшави Вілянові під патронатом єпископату. У них взяли участь Ч. Кішак і Л. Валенса зі своїми радниками. Дискусія зайшла у глухий кут через непоступливість сторін у справі легалізації "Солідарності". Було вирішено лише продовжити переговори. 30 листопада відбулися відкриті телевізійні дебати між лідерами двох профспілкових об'єднань Л. Валенсою і А. Мьодовичем, ініціатором яких був останній. Вони принесли більше симпатій глядачів для Л. Валенси, який почувався впевненим і говорив зрозумілою простою мовою. За проведеними опитуваннями, дебати дивилися 78 % дорослого населення країни, з них 90 % визнали переможцем Л. Валенсу. Популярність лідера "Солідарності" зростає. Уряд був змушений вперше дозволити Л. Валенсі в грудні 1988 р. виїхати до Франції на запрошення президента Ф. Міттерана для участі в урочистостях з нагоди 40-річчя Декларації прав людини. Тут польського діяча приймали з великими почестями. Міжнародний авторитет Л. Валенси примусив офіційну пропаганду змінити критичний тон на похвальний, підкреслюючи помірковані риси колишнього робітничого радикала.

Після повернення з Парижа 18 грудня 1988 р. Л. Валенса скликав "тіньовий парламент" інтелектуалів, склад якого розширився до 119 осіб. На ньому обговорювалися питання, пов'язані з Круглим столом. Було вирішено перетворити збори на *Громадянський комітет* при голові НСЗЗ "Солідарність". Секретарем комітету став діяч КСС-КОР Г. Вуєц. Комітет був поділений на 15 комісій з метою підготовки пропозицій громадської сторони на переговори Круглого столу.

В урядовому таборі наприкінці 1988 р. активізувалися противники порозуміння. 20 грудня відкрився пленум ЦК ПОРП, присвячений аналізу політичної ситуації. Дискусія розгорнулася навколо питань політичного і профспілкового плюралізму. В. Ярузельський і М.Ф. Раковський, спираючися на своїх однодумців, прагнули довести неминучість порозуміння з опозицією й залучення її до управління країною. Під час першого туру пленуму (20-21 грудня) групі В. Ярузельського вдалося усунути з політбюро і секретаріату ЦК консерваторів, замінивши їх прибічниками порозуміння

(С. Цюсек, З. Міхалек, Я. Рейковський, Л. Міллер та ін.). Однак проти лінії порозуміння виступила потужна група консерваторів з партійного апарату, які звинуватили В. Ярузельського в “капітулянтстві”. Драматичні події розгорнулися під час другого туру пленуму 16-18 січня 1989 р. Група В. Ярузельського поставила на голосування “вотум довіри” членам політбюро ЦК. Під загрозою відходу від керівництва найвпливовіших осіб (В. Ярузельського, Ч. Кішака, Ф. Сівіцького, М.Ф. Раковського) члени ЦК проголосували за курс на порозуміння з опозицією (173 “за”, 32 “проти”, 14 утрималося). Рішення пленуму відкрили шлях для переговорів, означали глибокий перелом у свідомості багатьох комуністів, які боляче переживали крах ідеологічних догм.

27 січня 1989 р. в Магдаленці відбулася зустріч делегацій уряду і “Солідарності”, очолюваних Ч. Кішаком і Л. Валенсою. На ній після тривалих дискусій було вирішено розпочати наради Круглого столу 6 лютого 1989 р., узгоджено порядок його роботи та учасників. Початку переговорів сприяла міжнародна обстановка. У СРСР політика “перебудови” перейшла на вищий щабель, визволивши процеси демократизації в радянських республіках. Завдяки новій міжнародній політиці М. Горбачова було розтоплено лід у стосунках між Сходом і Заходом, досягнуто домовленостей між СРСР і США про “нульовий варіант” у розміщенні ядерної зброї в Європі. Наприкінці 1988 р. СРСР припинив інтервенцію в Афганістані і вивів звідти свої війська. Наближалася до завершення “холодна війна”.

Рис. 80. Відкриття засідань Круглого столу 6 лютого 1989 р.

6 лютого 1989 р. у будинку Ради міністрів (колишній палац намісника) у Варшаві почалися **засідання Круглого столу**. За спеціально виготовленим для цього круглим столом розмістилися 57 осіб, які представляли правлячу коаліцію (ПОРП, ЗСЛ, СД, ОПЗЗ та ін.) – 27 осіб, “Солідарність” – 25, костел – 5. У роботі також брали участь кілька сотень учасників, експертів, радників з двох сторін. Вони працювали у трьох секціях: економіки та соціальної політики (співголови В. Бака і В. Тшеця-

ковський), профспілкового плюралізму (А. Квасьневський, Р. Сосновський, Т. Мазовецький) і політичних реформ (Я. Рейковський і Б. Геремек). Секції утворили 14 підсекцій і робочих груп для опрацювання конкретних питань. Головуючими на пленарних засіданнях були Ч. Кішак і Л. Валенса. Основні дискусії тривали на засіданнях секцій і підсекцій. Найбільш принципові дискусійні питання розв’язувалися у вузькому гроні з участю Ч. Кішака і Л. Валенси у відомій резиденції МВС у Магдаленці. Засідання і наради тривали вісім тижнів і закінчилися 5 квітня. Обидві сторони погодилися з тим, що змістом переговорів є знаходження консенсусу основних політичних сил країни щодо вибору шляхів і засобів виходу з глибокої кризи, проведення політичних і соціально-економічних реформ. Опозиція вбачала вихід у запровадженні демократичних засад насамперед до політичної системи, що давало можливість підключити до реформ весь інтелектуальний потенціал. Партійно-урядова сторона прагнула залучити опозицію до співвідповідальності за соціально-економічний розвиток країни при збереженні в руках правлячої коаліції провідних політичних позицій. У таємних

документах ПОРП підкреслювалося, що йдеться про розвиток “соціалістичної демократії”, а не зміну ладу. Серед представників делегації правлячої коаліції спостерігалися певні розбіжності, пов’язані, зокрема, із поживленням тенденцій до самостійності дій у середовищі союзних партій та організацій (ЗСЛ, СД, християнські об’єднання, ОПЗЗ).

Робота Круглого столу проходила в нервовій обстановці, на яку впливало погіршення економічного становища населення, бойкот переговорів радикальними опозиційними силами, які не довіряли владі (Робоча група “Солідарності”, підпільна організація “Солідарність, що бореться”, КПН, НЗС та ін.). У лютому в Кракові, Варшаві, Гданську пройшли антиурядові демонстрації та мітинги, для розгону яких застосовувалися загони ЗОМО. У дискусіях учасників Круглого столу проявлялися емоції та упередження, які ускладнювали досягнення порозуміння. І все ж 5 квітня 1989 р. учасники Круглого столу підписали пакет документів, підготовлених секціями і робочими групами, який публіцисти назвали *Контрактом століття*. Документи Круглого столу констатували досягнення політичного порозуміння між правлячою комуністичною партією (та її сателітами) і опозиційними силами, які представляли широкий спектр громадянства, в справі поступового мирного демонтажу тоталітарного ладу і розвитку країни в напрямі створення підстав демократичного устрою. Їх значення виходило далеко за межі окремої країни: польський вірець служив прикладом *цивілізованого розв’язання суспільного конфлікту на демократичних засадах*, без кривавих зіткнень і громадянського протистояння. У “Вступі” підкреслювалося, що в Польщі відбувається історичний зворот, завданням якого є включитися у швидкі зміни, що відбуваються в Європі та світі.

Документ *Позиція в справі політичних реформ* стверджував невідкладність реформування політичних інститутів країни, яке може відбутися лише на засадах компромісу й урахування інтересів різних соціально-політичних сил з метою побудови демократичної Польщі. Основою компромісу служили політичний плюралізм, свобода слова та інформації, демократичне формування всіх представницьких органів, незалежність судівництва, територіальне самоврядування. Запровадження цих засад у життя вимагало кількох років, а також подолання глибоких обопільних упереджень. Тому їх втілення буде відбуватися поступово, щоб не скласти загрози як для держави, так і окремого громадянина. Було схвалено провести в червні 1989 р. вибори до нового парламенту, в якому створюється вища палата – *сенат*; вибори до нього повинні відбутися на повністю демократичних засадах. Вибори до сейму мали пройти на принципах поділу мандатів: 60 % – для коаліції ПОРП та її союзників, 5 % – світських християнських об’єднань, 35 % – безпартійних (фактично опозиції). Замість Державної ради запроваджувалася посада *президента*, який обирався на спільному засіданні сейму і сенату строком на 6 років і мав великі повноваження щодо законодавчої та виконавчої влади (передбачалося, що ним стане В. Ярузельський). Перехідний парламент повинен був розробити демократичні підстави устрою Польщі.

Другий документ – *Позиція в справі соціальної та економічної політики і системних реформ* – був найбільшим за обсягом і популістським за змістом. У ньому містилися побажання виходу країни з кризи, обмеження інфляції, зрівноваження бюджету, рівноправності всіх секторів економіки, підвищення та індексації зарплати тощо. До провідних засад нового економічного устрою були віднесені насамперед самоврядування трудових колективів, вільне формування структур власності, розвиток ринкових стосунків, обмеження центрального планування з боку держави. Ці засади були сформульовані таким чином, що дозволяли трактувати їх широко.

Третій основний документ під назвою *Позиція в справі профспілкового плюралізму* був коротким і конкретним. Він стверджував право працівників об’єднуватися у вільних професійних спілках, легалізував НСЗЗ “Солідарність”, дозволяв існування різних

спілок на підприємствах, зобов'язував державні структури поновити на роботі працівників, звільнених у 1981-1989 рр., осучаснення законодавства в галузі профспілок, охорони праці і соціального забезпечення.

До пакету документів Круглого столу увійшла також постанова про створення *Узгоджувальної комісії*, яка повинна була слідкувати за реалізацією прийнятих ухвал, а також 11 додатків (протоколів і звітів).

Уміщені в документах Круглого столу постулати вимагали внесення серйозних конституційних змін, які б робили процес трансформації незворотним. 7 квітня 1989 р. слухняний сейм ухвалив запропоновані поправки до Конституції і новий порядок виборів, закон про спілки індивідуальних селян і зміни до закону про профспілки. Через кілька днів Державна рада призначила вибори на 4 червня 1989 р. 17 квітня воєводський суд Варшави формально зареєстрував НСЗЗ “Солідарність”; незабаром знову почав виходити тижневик “Солідарність”, з’явилася *Газета виборча* під редакцією А. Міхніка (8 травня), яка швидко набула великої популярності. Розпочиналася виборча кампанія. Однак головний бар’єр уже було подолано: ідея демократизації країни, закладена в документах Круглого столу, починала матеріалізуватися.

Культурне життя (80-ті роки)

Влада і культура. На початку 80-х років у культурному житті поляків розпочалися зміни, спричинені проривом ідеологічної монополії правлячої комуністичної партії. Виникнення НСЗЗ “Солідарність” та її програма демократизації суспільного життя знайшла відгук у творчих середовищах. Наслідком цього стало злагодження цензури (закон від 1 жовтня 1981 р.), активне залучення вчених і діячів культури до поширення знань і цінностей, які не вписувалися до системи “соціалістичної свідомості”, популяризації багатобарвних національних традицій, а також світових зразків. Поява обширної літератури т.зв. “другого обігу”, пов’язаної з опозицією й “Солідарністю”, стимулювала розширення світоглядних обріїв поляків, насамперед молоді. 9 жовтня 1980 р. еміграційний польський поет і літератор *Чеслав Мілош* одержав Нобелівську премію в галузі літератури, яка засвідчила зв’язок польської культури із загальносвітовими гуманістичними тенденціями. Візит до Польщі папи римського Іоанна Павла II, роль католицької церкви в налагодженні діалогу між комуністичним та демократичним табором сприяли зростанню впливів костельної ієрархії та релігії в повсякденному житті поляків: костели і приходи поступово перетворювалися на поважні осередки як політичної, так і культурної діяльності некомуністичних кіл. 11 грудня 1981 р. у Варшаві зібрався *Конгрес Польської Культури*, в якому брали участь митці різних світоглядних орієнтацій. Однак його робота була перервана запровадженням воєнного стану, після чого всі громадські організації, товариства і спілки були закриті, а їх відбудова проходила в умовах “нормалізації”. Такий розвиток подій спровокував глибокий розкол між владою і більшістю польських діячів культури, які стали на позиції бойкоту офіційних культурних заходів, відмовлялися від співпраці з партійно-урядовими інститутами. Багато творців обрали шлях взаємодії з костелом, незалежними осередками.

Влада, починаючи з середини 80-х років, намагалася привернути на свій бік вчених і митців. Прагнучи досягнути порозуміння з суспільством, вона задовольняла певні вимоги польської інтелігенції в галузі освіти, державних субсидій тощо. У травні 1982 р. сейм ухвалив закон про створення *Національної ради культури* (НРК) і *Національного фонду культури*, покликаних поліпшити ситуацію в галузі поширення культурних здобутків серед населення. Національну раду культури очолив відомий культуролог професор *Богдан Суходольський*. Рада мала дорадчі функції; основні напрями культурної

політики надалі розроблялися в Комісії культури ЦК ПОРП. У 1986 р. НРК представила уряду *Рапорт про ситуацію в культурі*, який засвідчив серйозне відставання Польщі від розвинутих країн світу. Наприкінці 80-х років з'явилися нові рапорти про стан культурного життя поляків, в яких йшлося про негативні тенденції, пов'язані з вибірковістю фінансування культурної діяльності, загальною нестачею коштів, комерціалізацією. У 1986 р. обширний рапорт під назвою *Суспільні загрози, умови і засоби їх подолання* представила Польська академія наук, попереджаючи про негативні тенденції в розвитку соціальної патології в Польщі, зумовлені системними причинами (зокрема, відзначалося, що кількість зареєстрованих злочинів у 1981-1984 рр. постійно зростала і досягла цифри 538 930). Занепокоєння суспільства погіршенням стану культури у 80-х роках, яке пов'язувалося не тільки з браком коштів, а й із загальною політичною ситуацією в країні, знайшло відображення у *Програмі розвитку польської культури до 2000 року*, підготовленій міністерством культури і мистецтва 1989 р. У ній підкреслювалася нагальна потреба “демократизації доступу до культури”, осучаснення системи обліку інформації, реформи освіти тощо.

Зусилля влади не були підтримані опозиційними колами, які у 1982 р. утворили підпільну *Раду національної освіти* і прагнули сформувати “паралельне” до офіційного незалежне культурне середовище. У квітні 1989 р. її члени, що увійшли до Громадянського комітету при Л. Валенсі, зібрали *Незалежний Форум Культури* і опрацювали *Хартію Польської Культури*. У ній підкреслювалося, що “неподільна” польська культура повинна ґрунтуватися не на “політичному адмініструванні”, а на плюралістичних світоглядних засадах і свободі об'єднання творців, на докорінній зміні системи освіти і виховання, що повинні стати “власністю суспільства, а не державної адміністрації”. “Повна повага до засад демократії і толеранції, – зазначалося в документі, підписаному широко знаним у світі режисером Анджеєм Вайдою, – є найвищим добром і багатовіковою традицією польської культури”. Йшлося про те, що польська культура в післявоєнний період активно розвивалася за межами країни. На Заході діяли численні культурні осередки польської еміграції, навколо яких гуртувалися польські митці різних поколінь. У Франції існував *Літературний інститут*, який видавав часопис *Культура* і багато інших видань, а також видавництво *Спотканя* (Зустрічі), що приділяло увагу стосункам поляків з українцями та іншими сусідами. У Лондоні з 1950 р. працював *Польський культурний фонд*, що публікував літературні серії, а також кілька польських видавництв. У ФРН у 80-х роках виходив часопис *Архипелаг*, було створене видавництво Товариства “Солідарність” – *Погляд*. З 1977 р. низка польських творчих товариств в еміграції об'єдналися у *Постійну конференцію інституцій польської культури на Заході* (15 організацій). Декілька різних культурних фондів (Фонд “Культури”, Фонд ім. Я. Ляма, Фонд Лянцкоронських та ін.) підтримували творчість еміграційних і крайових митців. У Польщі розвинулося культурне життя поза офіційними рамками. Підпілля постійно видавало нелегальні й напівлегальні культурні часописи, заборонену літературу (часописи “Аспект”, “Погляд”, “База”, “Везване” (“Виклик”); назагал у 1982-1987 рр. було видруковано понад 2,5 тис. книжок і брошур). Під опікою костелу організовувалися *Тижні християнської культури*, які в 1982-1987 рр. дали можливість працювати понад 1500 малярам, 300 акторам, 100 письменникам, 20 кінематографістам. У XII Варшавському тижні взяли участь понад 8 тис. осіб, у XIII – понад 11 тис. осіб в 50 костелах. Церква влаштовувала виставки і галереї живопису та пластики, кіно- і театральні фестивалі, інші культурні заходи.

80-ті роки позначені **змінами у свідомості поляків**. Глибока суспільно-економічна криза викликала протест проти тоталітарної системи правління, а також світоглядну дезорієнтацію. Значна частина громадян пов'язувала надії з “Солідарністю” та

опозиційним рухом. Після запровадження воєнного стану і подальшого погіршення соціально-економічного становища більшість людей охопило почуття безнадійності й апатії. Дослідження, проведені у 1988 р., показали, що 70,7 % поляків оцінили своє щоденне життя як “постійну гонитву і шарпанину”, а 60,1 % – як “нудне і гнітюче”. За таких умов споживання “культурних продуктів” відійшло на другий план. Якщо наприкінці ХХ ст. першість серед засобів масового інформування населення безперечно перейшла до радіо і телебачення, то в Польщі число осіб, які щоденно дивилися телевізор, зменшилася з 46 % у 1972 р. до 33 % у 1985 р. Різко знизилася кількість осіб, які читали книжки, відвідували театри або концерти. Причиною цього, на думку деяких польських дослідників, була загальна опозиційність більшості громадянства до влади. Так, тільки 27 % поляків у 1988 р. заявили, що знаходять у пресі відбиття поглядів свого середовища, а 22 % – такі ж погляди знаходили у програмах телебачення. Ці дані засвідчили також загальну стурбованість населення повсякденними матеріальними турботами, які змушували “культурне споживання” відкладати на потім.

Система **шкільної освіти** опинилася в стані глибокої кризи. Шкільні програми засновувалися на застарілій інформації, котра суперечила новим фактам і оцінкам, що поширювалися літературою “другого обігу”. Влада звільняла з роботи тих учителів, які намагалися внести новий струмінь у навчання й виховання учнів. Дещо краще складалася ситуація у **вищій школі**. У травні 1982 р. сейм ухвалив новий *Закон про вищу школу*, який запроваджував автономію і самоврядування університетів, зокрема у виборі керівних органів, укладанні програм і організації навчання. Однак упродовж декількох наступних років до закону були внесені поправки, які обмежували автономію, а у липні 1985 р. схвалено новий Закон про вищу школу, який повністю підпорядковував університети міністерству. Загальна кількість студентів у 1989 р. зменшилася порівняно з 1978 р. на третину. Особливо помітним було відставання навчання в галузі гуманітарних наук: більшість професорів, які симпатизували “Солідарності”, змушені були залишити вищі школи. Частина вчених і викладачів змогла вижити, отримавши зарубіжні стипендії або допомогу. Свої праці вони друкували в нелегальних видавництвах: так з’явилися безцензурні історичні праці Кристини Керстен *Народження системи влади* (про становлення комуністичного режиму в Польщі), Войцеха Рошковського *Новітня історія Польщі 1918-1980* (друкувався під псевдонімом А. Альберт) та ін.

У **розвитку науки** спостерігалися значні труднощі, причиною яких було постійне зменшення асигнувань у бюджеті, цензурні заборони у гуманітарній галузі. У березні 1986 р. влада організувала *III Конгрес Польської Науки*. На ньому були озвучені численні критичні міркування наукового світу з приводу браку коштів на проведення наукових досліджень, публікацію їхніх результатів. Проте партійно-державне керівництво було тоді більшою мірою заклопотане пошуками політичної підтримки серед інтелектуальних кіл країни, аніж реальними зрушеннями в цій галузі. Від суспільствознавців вимагали пропозицій щодо налагодження суспільного порозуміння, водночас обмежуючи їх доктринальними бар’єрами. Це завдання було покладене на Академію суспільних наук при ЦК ПОРП, де були зібрані під одним дахом партійні суспільствознавці. Але їхні рапорти не містили наукових висновків. Молоді соціологи, політологи, психологи, історики більше уваги звертали на праці зарубіжних вчених, публікації “другого обігу”, в яких з сучасних наукових позицій аналізувалися суспільні явища та процеси. Однак через цензуру друкувати свої праці в Польщі вони не могли.

У **літературі** 80-х років найбільш повно проявилися тенденції, зародки яких з’явилися ще у попереднє десятиріччя. У 1974 р. побачила світ книга двох краківських поетів і літераторів *Юліана Корнгаусера і Адама Загаєвського “Непредставлений світ”*, в якій було піддано критиці післявоєнну літературу за уникання реалізму в зображенні

життя, віддалення від проблем, які хвилюють громадськість. Обидва автори утверджували думку про те, що література є самосвідомістю суспільства, через яку воно пізнає свою ідентичність, місце в історії, обирає взірці поведінки. Відповіддю на заклик наблизити літературу до реального життя стали прозові твори письменників старшого покоління, які намагалися представити образ поляків на тлі сучасності: *“Імла” Єжи Анджеєвського* (1979), *“Ще раз весілля” Марка Новаковського* (1981), *“Недійсність” Казімежа Брандуса* (1977), *“Польський комплекс” Тадеуша Конвіцького*. У цих творах віддзеркалювався неспокій, породжений тогочасним становищем поляків. Настрої неспокою підхопили поети т.зв. “нової хвилі” (“покоління 1968 р.”), які у своїх творах поставили питання відповідальності творців за формування суспільної свідомості поляків. У поезії виділялися твори *Станіслава Бараньчака*, які публікувалися переважно за кордоном і підносили проблему відновлення етики міжлюдських взаємин, *Ришарда Криницького* і насамперед поета-мораліста *Збігнева Герберта*. У 1974 р. вийшла збірка *З. Герберта Пан Когіто* (Пан Мислення), що стала закликом до повернення етичних засад людського життя та діяльності. Твори поетів і письменників “нової хвилі” активно друкувалися у виданнях “другого обігу”. Поетичні роздуми над моральними проблемами були підсилені літературою “сайєнс фікшн” (science fiction) – науковою фантастикою, в якій задавали тон твори *Станіслава Лема* (“Каспар”, 1976, “Локальна візія”, 1982, “Провокація”, 1984, “Мир на Землі”, 1986, “Темрява і пліснява”, 1987). Вони підносили етичні проблеми на тлі світоглядних суперечностей. Література “с-ф” бурхливо розвинулася у 80-ті роки, екстраполюючи тогочасні суперечності в майбутню реальність (Е. Внук-Ліпінський, М. Паровський, А. Кшепковський та ін.). Поворот польської літератури в бік особистості, її етичних та естетичних переживань, експериментів з мовою і стилем творів, який розпочався від середини 70-х років, отримав назву “мистецької революції”. “Революціонери”, до яких належали здебільшого автори “нової хвилі” (А. Загаєвський, Я. Андерман, Я. Джеджон, Р. Шуберт, М. Солтисік та ін.), на перший план ставили “мислячу” незалежну особистість, яка протистоїть громаді та усьому суспільству.

Дискусії навколо призначення літератури затихли після запровадження воєнного стану. Політика неминуче позначилася на творчості поетів і письменників. Незважаючи на заборони і переслідування, чіткий поділ на “офіційних” і “опозиційних” творців, літературний процес отримав могутній імпульс для розвитку й осмислення тогочасної дійсності. Особливо активно друкувалися літератори в опозиційних виданнях “другого обігу” (“Незалежна культура”, “Виклик”, “Спотканя”, “Пульс” та ін.). Найбільш емоційною була реакція на події поетів, які включилися в ідеологічну боротьбу на боці опозиції. Під демократичними гаслами “Солідарності” об’єдналися літератори різних поколінь та орієнтацій. У їх творчості ожили традиції романтизму і боротьби. Вираз цим настроям дав поет *Ярослав Марек Римкевич*, автор кількох книжок на теми воєнного стану:

(...) З нашої пролітої в грудні крові,
З попелу, що усе вкриває,
Вона про нас марить в труні,
Дивися! Вітчизна твоя вмирає.

(“13 грудня”. Переклад Л. Запкільняка)

Поетичні твори З. Герберта, Я. Качмарського, Я. Польковського, Ю. Стрийковського та багатьох інших формували дух самоповаги і гідності поляків в роки воєнного стану. У прозі здобула поширення література т.зв. “особистого документу” – записи бесід з визначними літераторами, політиками, публіцистами, в яких розкривалося їхнє ставлення до подій. Прикладами таких записів (“інтерв’ю-ріка”) були *Подорожній*

світу. Розмови з Чеславом Мілошем Е. Чарнецької (1983), *Пів віку чистилища. Розмови з Тадеушом Конвіцьким* С. Береса (1986). Популярними були автобіографічні повісті відомих поетів і письменників: *Два дні з ангелом* М. Новаковського (1984), *Малий апокаліпсис* Т. Конвіцького (1979).

У тогочасній прозі помітне місце посіли памфлети й сатиричні повісті, які відіграли роль політичної агітації “за” або “проти” комуністичного режиму. Їхні автори більше переймалися політичним змістом, аніж естетичними чи етичними питаннями. Один з критиків писав: “У значній кількості публікацій, виданих офіційно після запровадження воєнного стану, обов’язковою була засада максимальної компрометації політичного противника (...) Дуже швидко протилежна сторона взяла на озброєння своєрідне композиційно-естетичне правило (...), яке полягало в рекомендації: знеславити комунак за будь-яку ціну” (М. Адамець, 1995). Такі підходи спричиняли тенденційність і спрощення прози та публіцистики того часу, в яких фігурували “вони” і “ми”, “народ і комуняки”. Більш стриманою і філософською була проза історичного жанру, в якій політичні реалії тогочасності переносилися в минуле. Твори *Владислава Терлецького* уникали спрощень політизації, ставили під знаком запитання поширені в громаді стереотипи і міфи (“Вінок для справедливого”, 1988). Історична проза *Теодора Парницького* спиралася на пошук в минулому людських етичних вимірів, які становлять неперервний цивілізаційний ланцюг (“Таємниця третього Ісайї”, 1984).

Режисери й актори **театру та кіно** у 80-ті роки були найбільш заангажовані до політичної діяльності на боці опозиції. У 1982 р. на знак протесту проти воєнного стану вони оголосили бойкот офіційним заходам на радіо і телебаченні. Влада вдалася до репресій, звільнивши з керівних посад відомих акторів і режисерів *Адама Ганушкевича* (Національний театр у Варшаві), *Густава Голоубека* (Драматичний театр у Варшаві). Бойкот спричинив еміграцію знаних акторів *Войцеха Пионяка*, *Данієля Ольбрихського* та ін. Цензура чинила перешкоди для творчості опозиційних митців. Певну віддушину вони знаходили у співпраці з костелом: театральні вистави відбувалися в приміщеннях храмів. Так, у 1985 р. режисер *Анджей Вайда* поставив драму Е. Брилля “Вечірник” у костелі Божого Милосердя у Варшаві. Зріс інтерес до т.зв. “альтернативного театру”, який влаштовував вистави на вулиці, в інших непристосованих місцях, прагнучи наблизити акторів до глядачів. У 1983 р. познанський *Театр Восьмого Дня* поставив твір З. Герберта “Рапорт з обложеного міста”. Під патронатом церкви організовувалися театральні і кінофестивалі. Фільм А. Вайди “Людина з заліза”, який подавав критичний образ соціалістичної дійсності, був високо оцінений світовою кінематографічною громадськістю, отримавши Золоту Пальмову Гілку Каннського кінофестивалю. Популярність здобули вистави режисерів *Тадеуша Кантора* (“Вельополе, Вельополе”), *Славомира Мрожка* (“Посол”). На кінематографічному фестивалі в Берліні 1988 р. найвищу нагороду (“Фелікс”) здобув фільм *Кшиштофа Кесьльовського* “Короткий фільм про вбивання”. Чимало знаних польських митців на час воєнного стану покинули країну і працювали на Заході (Є. Гротовський, З. Краузе та ін.). Частина театральної та кінопродукції функціонувала в “другому обігу” (відеофільм Р. Бугайського “Допит”).

В **образотворчому мистецтві** 70-80-х років відбулася зміна поколінь, прийшло чимало талановитої молоді, що розпочала мистецьку кар’єру. Її взірцями були польський “неоавангард”, а також західноєвропейські течії. Зокрема, на польських скульпторів значний вплив мали твори німецького митця неоавангарда Й. Бойса (Мірослав Балка, Кшиштоф Беднарський). Традиції польських колористів продовжував розвивати знаний майстер пензля *Стефан Геровський*. За його сприяння прийшли в мистецтво *Томаш Цецерський* і *Лукаш Королькевич*, які у свої колористичні полотна внесли інтелектуальні та філософські елементи. Під впливом С. Геровського 1983 р. у Варшаві виникло

об'єднання художників *Група* (П. Ковалєвський, В. Павляк, М. Собчик і ін.), твори яких відзначалися високою малярською культурою. Воєнний стан поділив середовище польських митців: частина їх співпрацювала з владою, друга – з опозицією, третя – виїхала за кордон. До останніх належала *Магдалена Абаканович*, чиї просторові розписи на тканинах, скульптурні роботи здобули визнання далеко за межами Польщі. Переважно за кордоном проходила творчість художників, пов'язаних з *Лабораторією форми фільму*, яку організував 1970 р. *Юзеф Робаковський*. З неї вийшли *Збігнєв Рибчинський*, який за мультфільм “Танго” отримав 1983 р. нагороду Американської академії кіномистецтва – *Оскара*, а також *Кишитоф Водічка*, що здобув світове визнання своїми проектами мистецького оформлення будинків у різних країнах. У 80-х роках відбулося “зближення” митців і костелу, а також поширення впливу сакральної тематики. У костелах відбувалися зібрання митців, організовувалися виставки і дискусії. Сакральна тематика відбилася у творчості *Єжи Новосельського* і *Єжи Каліни*, *Влодзімежа Павляка* і *Мірослава Балкі*.

Рис.81. Композитор
Вітольд
Лютославський.

У **музичній творчості** незмінним авторитетом, у тому числі за межами країни, користувалися композитори старшого покоління *Вітольд Лютославський* (1913-1994), *Кишитоф Пендерецький*, *Генрик Миколай Гурецький*; в той час пішли з життя славні співтворці відомої в світі “польської композиторської школи” К. Сєроцький, Т. Берд. В. Лютославський, який вже за життя здобув титул “класика сучасності”, у 80-х роках допровадив до досконалості свою засаду “ланцюгової техніки”, що полягала у притищенні звуку інструментів між частинами твору. К. Пендерецький продовжив серію творів сакрального звучання (П Різдяна симфонія, 1980, Пасхалія, 1988). *Влодзімеж Котонський* у свої твори сміливо вводив електронні інструменти і комп'ютерну техніку. Помітним явищем польської музичної культури стала творчість *Збігнєва Баргельського*, який пробував свої сили в оркестровому, камеральному, оперному, сольному

жанрах, роблячи акцент на підкресленні звучання окремих інструментів, які поступово вибудовують тканину твору (ораторія “Нічия земля”, 1988, “Мертва натура з криком”, 1986). Нагороди Міжнародної Трибуни Композиторів, яку щорічно присвячує Міжнародна Музична Рада ЮНЕСКО, у 80-х роках отримували *Александр Лясонь*, *Еугеніуш Кнапik*, *Гражина Петропольська-Навратіл* та інші польські митці. У розважальній музиці розвинулася течія польського рок-н-ролу, що опиралася на традиції груп “Червоні гітари”, “Небеско-чарні” та ін. Зростання фрустрації серед молоді проявилася у відкиданні всяких естетичних цінностей та авторитетів.

Криза позначилася також на **спорті**. У 1984 р. під тиском Москви Польща прилучилася до бойкоту Олімпійських ігор в Лос-Анжелесі (США). Успіхом завершилися змагання чемпіонату світу з футболу 1982 р. в Іспанії, де польська команда посіла почесне третє місце. На Олімпійських іграх в Сеулі 1988 р. польські спортсмени здобули 16 медалей, в тому числі 2 золотих. Світову славу здобув альпініст *Єжи Кукучка*, який в 1979-1987 рр. підкорив усі чотирнадцять “восьмитисячників” у Гімалаях.